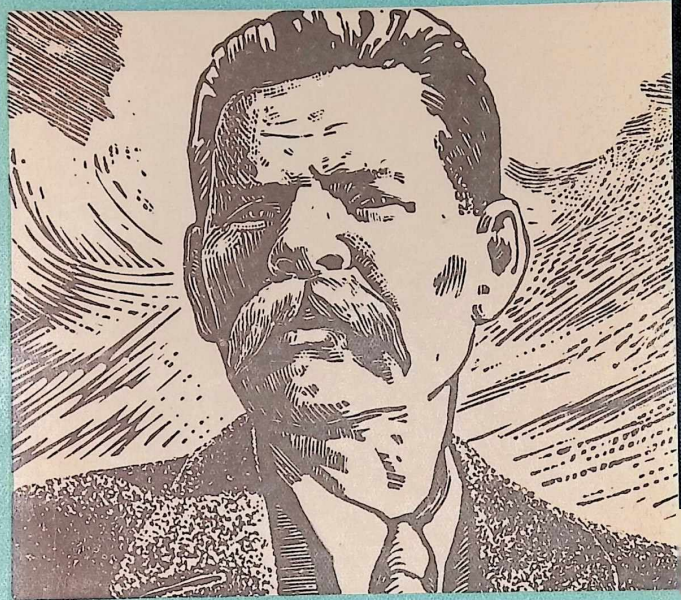

М. Горький

КЕЛВРМУД

6461 P2

10401

А. М. ГОРЬКИЙ

КЕЛВРМУД

ХАЛЪМГ ГОСУДАРСТВЕНН ИЗДАТЕЛЬСТВ
ЭЛСТ—1962

6461-
1979
2036
СК

1981
1985

БИБЛИОТЕКА
КАЗАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИСТОРИИ, ФАКУЛЬТЕТА
ИСТОРИИ, ФАКУЛЬТЕТА

БУРЕВЕСТИК ШОВУНА ТУСК ДУН

Теңсин буурл тегш деернь салькн үүл хурана. Үүлн теңс хойран хоорнд, негл хар цэклн мет, Буревестник шовун, дүүвр омгтаһар делж ниснэ.

Негт живрәри дольганд күрч, негт саадгин сумн кевтә өөдән хагдж, үүлнд күрч тер хээкрнә, тигәд, шовуна зөргтә дуунд байр үүлнд соңсгдна.

Эн хээкрси дуунд — задта салькн көдлхинь ядна! Ө-һундлин күчн-чидл, седклән кевтнь халунар тәвлһиг, лавта диилхдән ицлһиг — шовуна эн хээкрлһид үүлн бас сонсна.

Задта салькн көдлхин өмн өргид цах шовуд зовж түңшцхәнә, тигәд тедн түңшж зовньж, теңсин деер боли терүнә йоралд орж, зад салькна өмнк, эврәннь сүртә әәмшгән бултулхдан эдн белн.

Гагр шовуд бас сүрдж әәж, түңшцхәнә, теднд, гагр шовудт, жирһлин ноолдана байрт орлицдг арһ уга; теңгин һал цэкллһн тедниг сүрдәж әәлһнә.

Муңхг пингвин шовун эврәннь тарһн цогцан, өндр эргин ташуд далдлж бултулна... һанцхн дүүвр Буревестник шовун, зөргтә болн сул дурндан, көөснәс буурлтсн теңс деер делж ниснә!

Үүлн улм будн болж харһһутрад, дорагшан теңс деерәһүр бууна, һал цэклһ тосж, дольгас дуулдж, алдрж көлврцхәнә.

Һал улм цәклж ниргнә. Көөсән цахрулж, ууртан бүтж, дольгас салькнла зүткж түңшцхәнә. Негт дольгасиг салькн чаңһар шахж теврәд, зерлг ууран һарһад, тер дольгасиг хүрүлжәһәд, ноһан эрдни болсн ик дольгасиг, үүлж цацл кеж теңсин хар чолун эргүр авч шивнә.

Буревестник шовун хээкрж делж нисәд, негл хар цэкллһн кевтә, саадгин сумн мет үүл ивтлж һатлна.

Тер шовун негл демон* кевтэ, зад салькнд — дүүвр саната хар демон:— инәһэд чигн йовна, ууляд чигн йовна... Үүл наад бэрж тер инәнә, угта байрасн тер уульна.

Һал цәклһнә ө-һундлд,— саг-сергг,— эн цуцрлт кезәнәс нааран сонса, болв үүлн нариг хааж ташрлж чадшгоһинь тер мел лавта ицж медлә,— уга, нариг үүлн хааж, ташрлж мел чадшго!

Сальки уульна... Цәклһн күржцгннә...

Йорал уга теңсин деер көк зальта һал болж үүлн шатна. Һал цәклһнә һалта саадгин сумдинь теңгс хавлж, эврәннь гүн йоралдан орулж унтраһа. Негл һалта моһас мет эднә өңгнь һорьвкж теңгс дотр геедрнә.

Задта сальки! Удлго, задта сальки көдлх!

Зөрмг, зүткә Буревестник шовун, догшрхж, ниргж дэәвлж бәәх теңгсин болн һал цәклһнә хоорнд бийдән нәәлж, ицж, нисж йовна: эн урдаснь диилвр йорлж:

Задта сальки улм чаңһар ниргж көдлтхә!.. гиж хәәкрнә.

* Демон — бурхид дурго дүрсн.

ХАРЦХ ШОВУНА ТУСК ДУН

I.

Эвртэ ик теңгс, көвэдэн санапр киһэн авч, сарин цеңкр герлэр холд хучгдсн, көндрлго унтж. Жөөлн, цаһан мөңгнэ өңг һарч гилвкэд, өмн үзгин көкрсн теңгрлэ негдэд, оддин алтрсн сиилврмүдин өңгинь ташрлж дарлго бээж, шовуна өднэ дүртэ үүлсиг бийдэн һарһж илткэд, теңгс кесгтэн серш угаһар унтж кевтнэ. Эһь тасрдго усна дольгас нөөрмүһар, көвөһөн темцж давшад, тедн хоорндан шимлдж ю күүндж бээхинь медхэр, теңгр улм доргшан өкөжэх болж медгднэ.

Дорд Ар үзгин салькнас матиһэд, му дүр һарсн урһа моддар бүтэгдсн уулмуд, деернь бээх көк көндөһүр орасан өөдөн һарһж, тер орасиннь бээдл-дүрснь төгртэд, дулан болн саатулгч өмн үзгин сөөһин чиигэр бүтэгдж одсн бээнэ.

Уулмуд дүүвр уха туңһасн бээцхэнэ. Тер уулмудас ноһарсн сээхн өңгтэ халхлзсн дольгасин зо деернь хар сүүдр тусад, негл, тер һанц көдллһиг, эһь тасрдго усна цацгдлһиг болн көөсән ки авлһиг зогсахар седжэх кевтөһәр, тер хар сүүдрмүд хучна. Энүгәрн, уулин орасар ташрлата сарин цеңкр өңгтэ мөңгн герлэр эргүлц асхата нуувчин төвкнүг э һардгинь уурулхар седнэ.

— А-ала — ах-а-акбар!.. — гиж, өндр нурһта, буурл үстэ, өмн үзгин нарнд шатсн, Крымин цеңк көгшн хөөч, Надыр — Рагим Оглы, арһул саналдж киһэн авна.

Төрсн ууласн тасрад һарч одсн, сүүдрэр хучгдсн, замгар бүтэгдсн, серглц биш, зовлңгта дүртэ ик гидг хад чолуна өөрк элсн деер тер бидн хойр кевтнэвдн. Хад чолуна теңгсүр хэлэсн хажу талк бийднь усна замг, уснд урһдг өвсн дольганд цокгдж хурсн бээнэ, теднәр хучгдсн хад чолун, теңгсиг уулмудас салһж, уутьхн тасм элснд

уята болж медгднэ. Мана кеер түлжэх һалин зальнь, тер хад чолуна уулур хэлэсн хажугинь герлтүлнэ, ташр тер һалин зальнь өсрж, тер хуучн чолуна гүн шуурхасар сүүдрнь гүүснь үзгднэ.

Бидн, Рагимтэ хоюри шинкэн бэрж авсн захсарн шөл кеж бээнэвдн, тигэд, ман хойрт хамг тоот герлтж, эмлсн болж, эн тоот бийэдэн күүнэ оньг авлна, күүнэ зүрки тиим цевр цагт амрад одсн болна, уха туңһахас талдан санан күүнэ седклд мел төрүц орхш.

Теңс болхла, көвөһән таалж энкрлнэ, усна дольгас чигн, негл мана һалд көлчэхэр седжэх кевтәһәр, таалвр-та э һарһж көндрцхәнэ. Зәрмдән теңгсин усна тер цаль-грси дун дотр нег дольгана онц айс өөдән һарч альвлна, тернь, тер дольгасин негнь, — зөргтәнь манур өөрдж мөлкж ирв.

Толһаһан теңгс тал кеһэд, холд үзгджэх теңгсин бутьхагта хол үзгүр хэләһэд, хойр тохаһарн түшэд, һариннь хойр альхн деер толһаһан тәвэд, чеежән доран авад, элсн деер Рагим кевтнэ. Сависн нооста хөөнэ арси махлань Рагимин гижг талһь далжиж одсн бээнэ, үүрмг нәрхн хурнясудар дүүрсн түүнэ маңнаһинь теңгсин сөрүн аһар үлэж сергәнэ. Нам би түүг соңсж бээх, эс бә-эхэр төр авл уга, негл теңгслә күнджэх кевтәһәр, цецн тоолврта үг бийнь бийләһән күүнднэ:

— Бурхнд шүтж, түүг иткдг күн таралнд одна. Бурхнд болн ээлдәчд эс шүтдг, эс церглдг күн болхла, тер яахмб? Тиим күн, медж болшго, минь эн көөсн дотр чигн йовдг болх. Тер усн деер йовх цаһан мөңгнэ дүртә толвс чигн, тер чигн биз... кен түүг медхв?

Ууртан бүтсн харһу күчтә теңгс герлтәд, түүнэ зәрмднь айстан унсн сарин герл тусна. Уулмудин бавһр орасин цаһас сар илткгдж өөдлж һарад, түүг тосж арһул эмсхүлән авч бээх теңгст, түүнэ көвәд болн өөрнь, мана кевтх хад чолунд ода уха туңһасн бәәдлтәһәр, герлән сар цацж тусхана.

— Рагим! Тууль келич... — гиж би өвгнәс суржана.

— Тууляр ю кенәч, — гиж, нан тал хэләл уга, Рагим нанас сурна.

— Нам йирдән! Би чини туульсдчнь дурта.

— Би чамд туульсан цугинь келәд өгчквв... нань туульс меддгов...

Намаг, бийән эрж суртха гиж санжаснь тер, Би түү-нәс тигэд сурвв.

— Кемр соңсхлаци, би чамд ду келж өгсв,— гиж Рагим зөвшөрв.

Хуучна ду би соңсхар седвв, тигэд тер хуучна дууна шишлң янзта айсинь алдшгоһар Рагим эклэд игж келв.

«Уулмуд заагар ик өөдән һарад, уулин чиигтә шахмлд шар толһата моһа тоһшрлад кевтчкэд, теңгсүр хэләһэд бээж.

«Деер теңгрт нари нартж гилвкжэв, уулмуд болхла халун һаңһар теңгрүр хэләж киһһән авцхажав, теңгсин дольгас доргшан көвөдк чолусан цокж дольгалж бээцхәнә».

«Уулин шахмлд, харңһу болн усна өсрлһнд, теңгсин өмнәснь тосж, чолус дамшж, уулас гүүсн усн хольврж урсж бээлә».

«Тер урсж гүүж бээх усн мет мел кевтән цаһан көөсн болж, буурл болн чидлтә дүрэр, ууртаһар шоржнж, уулиг керчж, теңгсүр орна.

«Шар толһата моһан тоһшлад кевтсн уулин шахмлд теңгрәс генткн, чеежнь хамхрсн, өрвлһнь цуснд будгдсн харцх шовун унж ирж...

«Ахрһн дууһар тер шовун һазр деер унж ирэд, арһнь тасрсн һундлар, чеежәрн хату чолу цокад бээв.

«Шар толһата моһа, чочж эәһэд, шамдж заагрж шовунас һарчкад, хойр-һурвн агчм болад, эн шовуна эмнь һарн гижәхинь моһа медв...»

«Цогцнь хамхрад, цусан барад үкн гижәх шовунур моһа мөлкэд өөрдж ирчкэд, мел түүнә нүдн тустнь ширтж бәәһэд:— Яһвч, үкж бәнч? — гиж сурв».

«— Э, үкж бәәнәв! — гиж, харцх шовун утар татж, киһһән авчкад, келв. Би бахмжта кевәр жирһлән эдлвв. Кишг гисиг би меднәв!.. Би зөргтәһәр бәәр бәрлдж ноолдвв! Би теңгр үзвв... Чи түүг тиим өөрхнд үзшгоч... Эх, чи, арһ угалч!

«— Не, тигэд теңгрчн юмб терчн? Хоосн аһу терчн... Би тенд яһж мөлкхв? Нанд, эндчн кецү сән... дулан болн чиигтә!

«Тигж, сулдан, дурндан бээдг шовунд шар толһата моһа хәрү өгчкэд, энүнә зүүлэд келжәсн үгднь дотран инәмсклв».

«Тигэд, игж чигн моһа дотран санв: нисв чигн, эс гиж мөлкв чигн, мел сүл ашнь ил: цугтан һазрт орцхах, цугтаннь цогц күүшд хүврцхәх.

«Тигжәтл, зөргтә харцх шовун, генткн өсрэд серл

орад, баахн зуур өндөһэд уулин шахмлиг эргүлж нүдэрн харвв.

«Бор чолу һатлж усн ивтрж һоожв, тигэд уулин шахмлд харһу болн, чиигин үмкрсн үнр һарв.

«Бээсн чидлэн хураж авад, харцх шовун уудьврта болн зөвүртәһәр хээкрв:— О, ода нам негл дакж теңгр тал өөдөн һархнь!.. Өшәтиг бәрж авад... шавта чееждән шаһад оркх биләв... мини цуснд тер цаһад үкх билә! О, ноолдана диилвр!

«Шар толһата моһа нам санв: «эн шовун игэд зовняд бээдгәр болхла, нам теңгрт бээдл жирһл лавта таасмжта кевтә».

«Тигчкэд моһа сулдан бээдг шовунд иим селвг өгв:— Чи эн уулин шахмлин эргин зах талнь дөвөд һарч үзәд, тендәс доргшан ун. Яһж медхв, чамаг хойр живрчнь өөдөн өргәд, чигн бәэх, тигсн цагт, чи тенд эврәннь аюлдан невчкн зуур әмд бәәхч.

«Тигэд харцх шовун дорасн өсрәд, дүүвр кевәр хээкрн, гилгр чолун деегәр хумсдарн доһад, хальтрн йовж дорагшан уулин гүн шахмлин амнур ирв.

«Тигэд, эн ирчкәд, живрмүдән сарсалһад делж авад, чеежән дүүргж киилчкәд, хойр нүдәрн галс гиж хәләчкәд, доргшан шувтрад, харцх шовун унв.

«Тигэд, негл чолун кевтә, доргшан киисж, живрмүдән хамхлж, өрвлгән бутрулж геһәд, тер унв...

«Дольгана урсхл түүг хавлад, тигэд уснд түүнә цусинь уһаж, цогцинь көөснд хучад, теңгсүр авч орв».

«Теңгсин дольгас, һундлта ә һарһж, чолу ирж цокцхав. Тигэд шовуна цогцнь теңгсин аһуд орад, үзгддгән уурв...»

II.

«Уулин шахмлд кевтн кевтж шовуна үклин тускар, теңгрт тер шовун дуртан тускар, шар толһата моһа уданд ухалв.

«Тигэд, цаг кезәд, кишгин тускар нүднд күсл болж таалгддг, деер бәэх ик хол теңгрүр моһа хәләв.

«Тигэд, тер үксн харцх шовун, эн хоосн, йорал чигн уга, зах чигн уга аһуд ю үзв? Юнгад, мел түүнлә әдл тиимснь, үкчкәд, теңгрүр нисх дурарн, әмтә юмсин седклинь юнгад авлцхана. Тедн, тенд темдгтә ю үздг болхв? Кемр би теңгрүр нег баахн зуур нисж одхнь, эн хамгиг медж чигн чадх биләв.

«Игж келчкэд, тигэд түүгэн күцэв. Төөлг болж тоһшрад, өөдөн аһарур моһа өсрж һэрэдэд, деер нарна тоһланд уутьхн тасм болж тер гилвкв.

«Төрхэрэ мөлкдг — нисж чаддо! Түүнэ тускинь эн мартчкад, чолун деер унв, болв, тер үксн уга, нам хэрнь, маасхлзж инэв...

«Тигэд, теңгрт нисснэ айта сэнь энтн ним юмн бээж! Түүнэ сэнь — дорагшан унлһнд бээсн бээж. Йир эн шовуд басл инэдтэ, нээртэл! Һазриг медлго, һазр деер уудьвр үзж, тедн деегшан теңгрүр темццхэнэ, тигэд һан халун кэдэд жирһл тедн хээцхэнэ. Тенд зуг көндөһас талдан юмн уга. Тенд дала болсн герл бээнэ, тиим болсн бийнь, тенд тежэл уга, ташр деернь эмд цогцд дөң-түшг болм юмн уга. Дүүвр санан юунд кергтэв? Шоодад юн керг бээдв? Тер тигэд юунд кергтэв? Тоолвр уга күслэн түүгэр далдлхар, ташр тигэд жирһлин кергт эврэн бийэн мел керг угаһан түүнэ цань бултулхар седлһн тер болжахмб? Йир наадта, шовуд!.. Теднэ келсн үгмүдт ода үүнэс хооран би дакж меклгдш угав! Хамг юмиг би ода эврэн цугтнь меднэв! Теңгр би үзлэв... Түүнүр би нисж күрлэв, түүг кемжэлэд, деерэс дорагшан унлһн гисиг меддв, болв тигэд унв чигн, болв үксн угав, нам хэрнь бийэн улм батар иткдг болвв. Һазрт эс дурлж чаддгуднь тер мекэр бээтхэ. Би үнн гисиг меднэв. Тигэд, теднэ дудсн дуудлһиг би иткшгов. Һазрас үүдсн би — һазртан бээнэв».

«Тигэд чолун деер тоһшрад, дүүвр седкл бийдэн зүүһэд, моһа кевтв.

«Делгү герлд теңгс герлтэд, гилвкэд бээв, сүртэ бээдлтэ дольгас көвөһэн цокв».

«Теднэ, арслцгин күркллһн мет ээднь, зөргтэ эврэннь күчэн итксн шовуна туск дун жиңив, теднэ күчтэ цоклһнд хад чолута теңгсин эргүд дагжж чичрцхэв, тер күчтэ ниргсн дуунас теңгр дагжж догдлв.

«Ик даву күчтэ зөргтэ улст бидн буульмжан дуулж бээнэвдн!

«Ик даву күчтэ зөргтэ улс гисн — жирһлин цецн йовдл эн болдмн! О, зөргтэ харцх шовун, өшөтнлэ дээлдсн дээлдэнд чи цусан барж үквч... Болв цаг ирх, — тер цагт чини халун цуснанчи дусалмуд һалин очн мет жирһлин харһуднь шатж герлтх, тигэд кесг күчтэ зөргтэ, кесг оли сулдхвр хээгч зүркдиг герлткэх!

«Чи үкж чигн одсн болг!.. Болв, зөргтэ, күчтэ чацн

ухан-седклтэ улст чи мел кезэд чигн эмд үлгүр болж, сулдхврур, герлүр, күчтэ зөргтэ дуудврнь болхч!

«Ик даву, күчтэ зөргтэ улст бидн дууһан дуулж бээнэвдн!..

...Теңсин цээж гилисн холдкнь нам-чим болж тагчрна, айста ээһэн һарһж теңсин дольган теңсин көвэдк элс ирж цокна, теңсин холдкинь хэлэхэд, би чигн тагчг бээнэв. Усн деер сарин герлэс, энд-тенд цаһан мөңгн болсн толвс улм оln болад бээнэ... мана котелок эклэд арһул буслж бээнэ.

Теңсин дольгасин негнь, альвлсн дүртэхэр, көвэ тал девшж һарад, шуугад, зөргтэхэр Рагимин толһа тал мөлкэд аашна.

— Альдаран оч йовнач? Эрл цааран!— гиж Рагим һарарн дольган тал заана, тигхлэ тер дольган Рагимин закврла зөвшэрэд, хэрү теңгсүр гүүж орна.

Рагимин тигж седкл авлсн дольганла һарһсн йовдлнь нанд инэдтэ, наадта болсн деерэн, нам ээмшгтэ чигн биш. Эргүлд хамг тоот өвэрц эмдэр, жөөлнэр, таалвр-таһар хэлэнэ. Теңгс чигн сээхн төвшүн бээнэ, өдрин халун һаң киитрэд уга, уулмудур хэлэж киийһэн авсн теңсин аһарат кесг күчтэ, илтгдэд уга дүрэтэ чидл бээсн болна. Көк теңгр деегүр оддин алтн намчар, күүнэ седклд бахмжта, авлмжтаһар бичэтэ бээнэ, тернь тигэд, күүнэ ухаг авлж, уха алцгтрулж, шин үүлдвр иткэж таалмжтаһар күлэлһнэ.

Хамг тоот эргндэн үрглцхэнэ, болв йир чаһар— сергмтхэ үрглцхэнэ, тигэд, мел минь удл уга, негл агчмас эн хамг цугтан эмлж серэд, тигэд түүнэ хөөннь сээхн кевэр дегц, цээлһж келж болшго, кецү сээхнэр жиңсн айсмудта эс һарсн дүнгэ болна.

Эн айсмуд делкэн хамг нуувчсин тускар келж өгцхэх, тер нуувчсин тускар цээлһвр уханд тер айсмуд цээлһж келцхэх, тигэд түүнэ хөөннь делкэд негл үзгдл болсн һал мет, тер айсмуд унтрцхах, тигэд тедн эмтиг бийлэхэн хамдан, хар-көк йорал уга аһуһар ик өөдэн һарһж авч одцхах, тер хар-көк аһун өмнэснь тосж чичргсн намчта оддуд улм илткгч ятхин кецү сээхн айс һарһж бас жиңцхэх...

МИНИ ИНТЕРВЬЮС РЕСПУБЛИКИН КОРОЛЬМУДИН НЕГНЬ*

...Соединенн Штатсин болдин, керосинэ болн талдан чигн корольмуд мини седклим кезэчн алцгтрулдг билэ. Тиим дала болсн ик мөнгтэ улсиг йирин улсла эдл улс гиж би мел санж чадшго билэв.

Тиим күн болһн баһ гихдэн хурваһад гестэ, амндан зүй тэвэһэд шүдтэ болдг болх гиж би сандг билэв. Миллионер күн өдр болһн, өрүн зурһан часас авн асхн арвн хойр час күртл амрл кевтлго хот иддг болх гиж нанд иткгддг билэ. Ташр тигэд тер күн хот идхлэрн хамгин сэн болн ик үнтэ хот: һалус, немш такас, һахан кичгүд, тоста редиск, пудинг, көк болн наньчн амтта хот иддг болх гиж саннав. Тигэд, асхн шидр болад ирсн цагла өргн цуцрад, арһнь тасрад ирхлэрн, хотиг негр улсар жэжлүлэд, эврэн бийнь түүг зуг зальгад бээдг болх. Уг сүүлднь терүнэ арһнь тасрад, көлсндэн уһагдад, кинь давхцад ирсн терүг, негрмуд унтулхар герэднь авад орцхах. Маңһдур өрүнднь зурһан часас авн дакад шинэс эврәннь саак му заята, зовлцгта жирһлэн тер эклх.

Болв, тигж күчн чидлэн һарһж хот эдлдг болвчн, капиталиннь нам өрэл процентиень идж эдлж тер чадшго.

Тигж жирһж бээнэ гидг икл зовлцгта йовдл болх. Не, тигэд яахв? Йирин улсас икэр хот ууж эс чадхла, тигэд миллионер болад юн керг бээнэ?

Түүнэ дотр өмсдг киилг-шалврнь парчар кегдсн, һоснанны давхрлгнь алтн хадасар хадата, толһа деернь шляпин орчд бриллиантар кесн махлата болх гиж би сандг билэв. Түүнэ сюртукнь болхла хамгин үнтэ торһн

* «В Америке» гидг хураһуд негдүлсн зурһан очерксин зуг һурвхн очеркнь эн дегтрт орулдгв.

килңгэр кегдсн, утдан баһ гихдэн тавн алд болх, ташр тигэд нурвн зуунас тату биш алтн товчта болх болж медгддг билэ. Сэн өдр болсн цагт мел нээмн сюртук болн зурһан пар шалвр давхрлж өмсдг болх болж нанд медгддг билэ. Игж хувц өмслһн эвго, ташр күүнэ цогц шахад зоваһад бээхнь ил... Болв тиим байн күн бола бээж, наатк эмтслэ эдл хувц өмсж болшголл...

Миллионерин хавтхнь болхла чонж, сенатин гер болн нань чигн ю болвчн амрар орулад бултулж болм нүкн мет гиж би сандг билэв... Тиим күүнэ геснәннь кемжәһинь теңгснн һал кермин дорк трюмлэ эдл гиж медсн болвчн, тиим күүнэ кәлнь ямаран утинь, шалврнь утарн ямаранинь би дүңгнж чадад бээвв. Болв, тиим күүнэ көнжлнь ядхдан нег дөрвлжн миль болх гиж би санлав. Кемр, тер күн тэмк амндан жажлсн цагтан, хамгин сән тэмк, ташр тигэд хойр чиннүр тэмк нег һазр амндан авдг болх гиж би сандг билэв. Кемр тер насва хамрарн татдг болхла, баһ гихдэн нег чиңнүриг татдг болх болж нанд сангддг билэ. Мөңгн, бийән эдлвр кехд дурта.

Тер күүнэ һариннь хурһднь күүнэ санаһар сундг соньн акад эрдмтә: кемр тер күн Нью-Йоркд бән бээж Сивүрин нег зах һазртнь доллар урһсинь медхләрн, Беринговин салу һол усн деегүр һаран суңһж күргәд, эврән бийнь дор ормасн көндрлго бээж, дурнь күрсн урһмлиг тер таслж авна.

Болв тиим болсн бийнь, тер эср ик эмд юмна толһань ямаран бээдлтәһинь болн юуна дүртәннь нанд эс медгдснднь би алң болад бээдг билэв. Нам ташр түн деер хамг юмнас алт шахж һарһж авдг махн ясн хойр болсн юмнд нам толһа бээһәд керг уга гиж би санлав. Нам йирин болхла, миллионер күүнэ дүр-бээдлин, кевянзйн тускар болхла, нам терүнә дүрнь нанд күцц медгддг уга бээсмн. Угин ахрар келхлә нам эн йирин юмна түрүн болж жөөлн сунмһа болсн ут һармуд болж нанд тоолгддг билэ. Тер ут һармуд һазрин моһлцгиг кевтнь эзләд авчкад, ик харңһу амнад өөртхж авад, ташр тер ик амнь мана һазрин моһлцгиг, негл, һалд булад болһсн бодницгиг ховдг шүлсән цацн, мөлжәд, көкәд бээсн болж медгднә...

Миллионер күүнлә харһчкад эн күн йирин эгл күн болдгинь би үзчкәд, алң болсиг та ухалад санж чадхийт.

Гүн кресл деер өндр нурһта, хатмр зүстә, йирин күү-

нэ харин кемжэтэ, хурняси орад бээси хар-күрнүг зүстэ хойр харан элкн деерэн тэвэд, түвшүн суух өвги мини өмнм бээхнь үзгдв. Түүнэ көгшрэд бээси чирэнь цеврэр хусата, муурад бээси дорк урлнь доргшан унжж өмнь секгдэд, алтар кесн шүддүднь сээнэр илткгдж нанд үзгдв.

Түүнэ деерк урлнь — хусата, цусн уга болн нимгн, тигэд тернь хот жажлгдг машин болсн шүднлэнь шахлдад наалдж одсн-бээнэ, ташр тернь өвгиг үг келсн цаглань көндрснь сээнэр медгдхш. Түүнэ өнг уга хойр нүднь күмсг гих юмн уга, бүтү өңгтэ толһаднь үсн уга. Энүнэ чирэднь невчк арснь тату болж медгднэ, ташр тер чирэнь мел кевтэн, негл шицкэн харсн бичкн күүкдин чирэн дүр һарад, көндрлго улаһад бээнэ. Эн амтэ юмн шицкэн эклэд эмлж бээх, эс гиж эмнь тасрад хуурн гиж бээхинь йилһж медхд золвцгта билэ...

Түүнэ хувц-хунрнь болхла бас эгл улс өмсдг хувц-хунрла эдл болж медгдв. Һартк билцгнь, часнь болн шүддүднь — эн хамгнь болхла цугтан мел алтн. Тер хамгинь хураһад хамднь чиңнүрдхлэ, дүңнхд, чиңнүрин өрэлэс даву татш уга. Нам амрар авад келхлэ, эн күн Европин эрк шилтэ улсин герин зарц күүнэ бээдлтэ күн болж медгдв...

Намаг тер орулж авч күүндвр кесн өрөннь дотрк өлг-эднь болхла, дегэд күн өврм сэн-сээхнчн юмн биш болв. Гер дотрк өлг-эднь болхла бөдүн-хадун ик батар кесн үзмжтэ болж медгдв. Тер өрэн тускар келхлэ тиим болж һарв.

Эн герт, зэрмдэн занмуд ордг болх билтэл гих сана күүнд тер гер дотрк өлг-эднь орулв.

— Миллионер күн тавт?.. — гиж, эврэннь нүдэрн иткл уга, би түүнэс сурвв.

— Э, тиим, бив — гиж, толһаһан итклтөһөр гекж нанд тер хэрү өгв.

Би терүг итксн бээдл һарһад, тигэд, мел түүг йоста кевэр илткхэр шиидвв.

— Өрүн хот уухларн та ямаран ик мах иддвт? — гиж би түүнэс сурвв.

— Би мах иддм угав! — гиж тер хэрү өгв. Нег зүсм апельсин, нег өндг, нег бичкн ааһ цэ-мини уудг хотм эн болад бээснь тер...

Килнц уга бичкн күүкдин нүдн кевтэ түүнэ бутхагтсн усна хойр ик дусал болсн нүднь, мини өмнм гилвкэд

бээв, тигэд тер нүддин герлднь негчн умш худл би үзсн угав.

— Не, тиим болхла сэн!— гиж, алцгтрж би келвв. Болв та мел лавта үннч кевэр илднь, өдрт кедү дажк хот уудган та нанд келит? — гиж би түүнэс сурвв.

— Хойр! — гиж, түвшүнэр нанд тер хэрү өгв. Өрүн хот болн үдэн хот. Хойр хот нанд болад бээнэ. Үдлэднь нег тэрлк шөлн, нег моһлцг цаһан махн,* деернь нег эм-тэхн хот. Зер-земш. Нег ааһ кофе. Тэмк татх...

Мини алц болһн хавг мет хурдар өсэд бээв. Негл эрүн күүнэ нүдэр тер нама хэлэхэд бээв. Би киһһән невчк авчкад, түүнэс игж сурвв:

— Керр эн тана келснтн мел кевтэн үнн болхла, та тигэд тер эврәннь мөңгэрн ю кедвт?

Тигхлэ, хойр ээмэн өөдэн өргэд, хойр нүднь цомрхадан көндрэд, тигчкэд тер игж келв:

— Би тер мөңгэр бас мөңг кедв.

— Юңгад?

— Бас деернь мөңг кехэр...

— Юңгад? — гиж би бас нег давтж. сурвв.

Хойр тохаһарн суусн креслиннь бэрүлинь түшэд алц болж, соньмссн бээдлтэхэр, нанур тер кецэхэд, игж сурв:

— Та — ад гемтэ күн болвзгот?

— Та — ямаран күмбт? — гиж тер сурввар хэрү би туунд өгвв.

— Толһаһан нан тал кецэлһэд, алтн шүдд һатцас өвгн уданар татад игж келв:

— Нээртэ, инэдтэ баахн наста залу бээжч... Би, нам күн медж болхго, им күүг нам түрүн болж үзж бээхв...

Энүнәннь хөөн аман суңһад чикнәннь ашкд күргэд, тагчгар намаг ширтж тер хэлэв. Чирәннь түвшүн хэлэцэрнь шинжлхлэ, бийән эрүл-дорул куунд тер тоолж бээх болж медгдв. Түүнэ галстуктнь баахн тиим бриллиантта көшүр бээхинь би үзвв. Эн ик үнтэ чолун һосна давхрлгин дүңгэ болсн болхла, нам ю-күүһинь би медх билэв.

— Та юн гидг үүлдвр кедвт? — гиж би түүнэс сурвв.

Хойр ээмэн өөдэн өргэд, — мөңг кедв! — гиж тер келв.

Йосн биш мөңг та кедвт? — гиж байрлн тусад би чаңһар келвв: түүнэ нувчинь медхдэн би өөрдж йовх болвв. Болв эн цагларн тер арһулһнар зонһадад бээв. Негл

* Цаһан махн — такан махн.

күнд эс үзгдж бээх нар түүг хойр сү дорнь һожниж бэ-
эх кевтэ, түүнэ цогц-махмуднь дагжад чичрэд бээв. Тү-
үнэ хойр нүднь дару-дарунь чирмэд бээв.

— Мини чирэһим ханмжта хэлэцэри тер байрлулад,
төвшүн бээдл һарад,— нам энтн наадта-инэдтэ юмн
болж бээнэ!—гиж тер келв.— Нань ю болв чиги сурти!—
гичкэд, бийнь халхан монцалһж киһһән дотран авб.
Юцгад тигжэхнь нам медгдсн уга.

Би ухалжаһад, нег мөслэд сурвр өгвв:

— Та мөңг яһж кедвт?

— Э! Би меджэнэв! — гиж келэд, толһаһан тер гекв.
Энтн мел йир амр юмн. Нанд төмр хаалһс бээнэ. Фер-
мер улс эд-тавр кеж һарһцхана. Тер эд-тавринь рынкд
(юм хулддг һазрт) би күргнэв. Фермер улс цааранднь
кех көдлмшэн кецхэнэ, харһиж үкш угаһар теднд тоо-
цаһинь кеһэд, түүнэс үлүһинь, теднэ эд- тавринь эврәннь
төмр хаалһар зөөсндэн би авдв. Йир амр юмн.

— Фермермүд тигэд тиим йовдлиг таасцхану?

— Цугтан таасдго болх гиж би саннав!— гиж бички
күүкдин седклтәһэр тер келв. Болв, кезэд болвчи цуг
күн болвас юмнд хандм биш гиж эмтн келцхэнэ. Кезэчн
юмнд хандго, даңг үг келэд бээдг ээлтэ улс бээдмн...

— Правительство танд харшан күргхший? — гиж ик
санан угаһар би сурвв.

— Правительство?— гиж давтж тер келчкэд, һариннь
хурһдарн мацнаһан илэд, баахи зуур уха тер тунһав.
Тигснэ хөөннь нег юм сансн болад, толһаһан гекв.

— А-а-а. Э-э, тентксий... тенд Вашингтонд бээх ул-
сий? Уга, тедн харш болцхахш. Нам тедитн йир сән кө-
вүд... Мини клубас зэрмснь теднэ заагт бээцхэнэ. Болв
теднлэ хая-хая харһлдна... Тер учр деерэс нам тедн ма-
ртгдж чиги одна. Уга, тедн харшан халдахш, — гиж тер
давтж келчкэд, мел тер агчмдан соньмсж нанас сурв:

— Нам тигэд, мөңг кех улст харшан халдадг прави-
тельство бас бээдв?

— Бийиннь генндэн боли түүнэ цецнднь би нам эмэ-
сн болад одвв.

— Уга,— гиж би арһул келэд,— уга би түүнэ тускар
келхэр бээхшв... Мини санаһар болхла, правительство,
зэрмдэн, ил тонлһиг хөрх зөвтэ болх гиж би саннав...

— Уга-а!— гиж тер бурутхв.— Энтн идеализм гидг
төр. Эндтн тиим йосн уга. Эмндэн бээх күүнэ төрт пра-
вительство орлцх зөв уга...

Мини ик санан уга седклм эн бичкн күүкдлэ эдл уха-та күүнэ цецнд улм икдэд бээв.

— Болв тигэд, оln күүг негл күн тонад угарулад бээдг-эмндэн бээх күүнэ керг янж болж бээхмб? — гиж сурх зөвтэ болж би харвв.

— Угаруллһн? — гиж давтчкад, нүдэн секж тер хэлэв.— Угарлһн гисн — көдлмшч улс нээмэдлж авлһн үнтэ боллһн болдмн. Дакад деернь стачк болхла бас угарлһн болдмн. Болв, манд эмигрантс бээцхэнэ. Көдлмшчирин көлснэ үнинь тедн кезэчн баһрулцхана, стачкд орлцсн улсиг тедн дурлж сольцхана. Тиим эмигрант улс орн-нутгт олар олдсн цагт, тедн кимдэр көдлмш кецхэх, икэр юм хулдж авцхах, тигсн цагт хамг юмн йир сэн болад бээхнь мел ил.

Невчк сергэд, өвгн бичкн күүкд хойран чирэ негдсн күүнэ чирэхэс невчк ондарад тер одв. Түүнэ бүтнһү өцгтэ нэрхн хурһднь көндрэд одв, амнась һарсн хагсу энь мини чикндм сээнэр даржннж, нанд соңсгдв.

— Правительство? Нам, санхд, энти соньн болдг төр болжана. Э, тиим. Сэн правительство гисн эркн кергтэ юмн болжана. Тер правительство иим төрмүд хаһлх зөвтэ: орн-нутгт оln эмти бээхлэрн, мини хамг хулдх эд-тавриг кевтнь хулдж авч чадх тоота оln эмти бээх зөвтэ. Нанд кедү көдлмшчнр кергтэ болна, түдү көдлмшчнр бээх зөвтэ. Түүнэс үлү негчн күн бээх зөв мел уга. Тер цагт—социалистнр уга болх. Стачке чигн бас уга болх. Правительство алв икэр авх зөв уга. Оln эмти ю өгч чадх болна, түүгинь би эврэн авнав. Тиим правительствиг сэн правительство гиж би тоолнав.

«Эн күнтн һэргэн һарһжана — эннь эврэннь алдран медулж бээх темдгнь болх билтэл,— гиж би санвв.— Нам энти йоста король болх бээдлтэ...»

— Орн-нутгт диг-даран бээлһн нанд кергтэ,— гиж бийэн иткж тер цааранднь кели бээв. Ик үнтэ бишэр зүсн-зүүл философин номта улсиг правительство нээмэдлж авна, теднь, сэн өдр болһн, баһ гихдэн нээмн част оln эмтиг йос күндлтхэ гиж сурһна. Эн кергт философ улсин күчнь эс күрсн цагт, салдсмуд орлцулх кергтэ. Эн кергин эв-арһнь кергтэ биш, терүнэ ашнь эркн кергтэ болх мөн. Эд-тавр эдлдг улс болн көдлмшчнр чигн йос күндлх зөвтэ. Ода эн, болад бээснь эн!— гиж хурһдарн тер тачкнуж наадн келв.

«Уга, эн күнтн һэргтэ күн биш, энти нам король

болхнь маһд!» — гиж би санчкад, тигэд гүүнэс би игж сурвв: Өдгэ цагт бээх правительств танд таасгдну? — гивв.

Мел дарунь хэрү тер өгсн уга.

— Кеж чадхасн тер баһар кенэ. Орн-нутгур эмигрант улс дав зууран орулж бээхмн гиж би келнэв. Болв, манд политическ сулдхврн зөв бээнэ, тер зөвиг тедн эдлчхэнэ,— терүг эдлсндэн тедн түүнэ үнинь өгх зөвтэ. Тиим улсин күн болһнь 500 доллар баһ гихдэн биилэһэн авч ирхтэ. 500 долларта күн зуг 50-н долларта күүнэс арвн холван деер. Тенг улс делкэ эргэд йовдг һууль һуудг, гемтэ болн наньчн залху улс альд болвчн кергтэ биш.

Тигхлэтн, эмигрант улсин ирлһнь баһрж одн гиж бээнэлм,— гиж би келвв.

Өвгн тер мини келснлэ зөвшэрсэр, толһаһан гекв.

— Невчк бэс гиж бээһэд, тиим улс мана орн нутгур ирх хаалһинь мел тас хаатха гиж заквр би өгхв... Ода деерэн мана орн-нутгур ирсн күн болһн невчкн алт авч ирг... Иим йовдл орн-нутгт олзта болх. Дакад гражданск зөв авлһна болзгинь икдүлх кергтэ. Хөөннь болхла тер зөвиг нам тас уурулх кергтэ. Американцнрин төлэ көдлхнь көдлг, болв тиим улст американск гражданмудин зөв өгхмн биш. Американцнрин тонь болм дүнгәһэр өсж одв. Теднэ кень болвчн, орн-нутгин әмтнэ тонь өсэд бээхин арһ хээх зөвтэ. Эн хамг керг — правительствин кех керг. Тер правительствиг хуврүлж талданар тогтах кергтэ. Правительствин чледүд цугтан промышленн предпрятъсин акционермуд болцхах зөвтэ,— тер цагт орн-нутгин кергиг тедн түргэр болн амрар медж авцхах. Ода би санатормудиг хулдж авад, тедниг нанд кергтәһинь иткүлһ кех кергтә... нанд кергтә үүрмг-заармг юм тедн күцэх зөвтэ. Тер цагт эн хамг керг уга болж һарх...

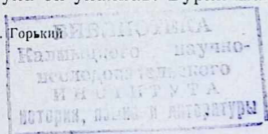
— Эн киһһән авчкад, көлән көндөчкэд, деернь игж невр кеж тер келв:

— Жирһлиг зуг алтар овалһта ик өндр уул деерэс лавта чикэр хэлэж үзж болна.

Ода тигэд, түүнэ политическ хэлэцнь йилһрэд сээнэр медгдснэ хөөнь би түүнэс игж сурвв:

— Бурхн-шажна тускар та юн гиж саннат?

Хойр өвдгән, һарарн цокчкад, нүднәннь күмсүдән чаңһар көндөчкэд — О! — гиж чаңһар тер келв. — Йир сән уха би ухалнав! Бурхн-шажн гидг олн әмтнд ик кер-

гтэ юмн. Би түүг үнн седклэрн иткгдв. Нам эврэн бийм сэн өдр болһн чонжд одад сурһмжта үг оһн эмтнд медүлж келдв... Э, тигэд, яахм билэ!

— Та тенд тигэд ю келдвт? — гиж би түүнэс сурвв.

— Йоста гидг хрестьянин күн ю келж чадх болна мел цугтнь! — гиж бийэн иткж тер келв. Би угатя улст сүв-селвгэн өгнэв — угатя улс сэн үг болн эцгин сурһмж кезэчн керглнэ... Би тенд келнэв...

Түүнэ чирэнь нег агчмин зуур бичкн нилхин чирэн бээдл нарад одв, болв, мел терүнэнь даруны хойр урлан таг кеһэд, нүдэн деегшэн герин өркүр хэлэв, тенд зурата бээсн бурхна эльчнр, йоркширск тохмта тарһн хахан дүртэ нүцгн күүкд цогц-махмудиг тедн (бурхна эльчнр) ташрлснь деер үзгдв. Терүнэ өнг уга хойр нүднэнь герлд өркин оһн зүсн ширин өнг үзгдв, ташр тигэд зүсн-зүүл өңгөр гилвкж герлтв. Тер арһул игж эклж келв:

— Христа бурхнд шүтдг ахнр болн эгчнр! Күүнэ кишгт шүд хаздг дуукр алмсн үлмэд бичэ орцхатн, һазр деер бээх хамгиг бийэсн холд көөтн. Һазр деер эмд жирһлһн гидг ахр болзгта юмн: күн зуг дөчн насн күртлэн сээнэр көдлмш кеж чаддмн, дөчн наснас давж одсна хөөң түүг фабрикт көдлмшт авдган уурч оддмн. Эмд бээж жирһлһн бат наста юмн биш. Та көдлмш кежэ-нэт, — тигж бээһэд һартн хажһр көндрхлэ, — тана ясүситн машин үр-мэр кеһэд үүлчкнэ, нарнд та икэр халад оркхлатн — та бас эмнэсн хольжад однат! — Таниг альд болвчн гем гетэд йовна, альд болвчн танла му заята учр-йовдл харһна! Угатя күн гисн ик өндр гер деер зогсжах сохр күүнлэ эдл юмн, — тендэс альдаран тер йовдг болвчн — тер унад бийэн балвлчкх, — апостол Иудин ахнь апостол Иаков тигж келнэ. Ахнр! Һазр деер эмд бээж жирһхиг тадн кергтэн авх зөв угат, терүгитн күүнэ сүмс хулхалж авдг алмс кеж харһснн. Тадна хүвтэ байрта жирһлтн, Христан күүкд хээмсм минь, эн делкөһэс биш, тадна жирһлтн, тадна эцгитн жирһллэ эдл, деер теңгрт бээнэ. Кемер тигэд, тадн хамг зовлңгиг даһад, зарһ бэрлго, үг келлго, эн һазр деер йовх хаалһан түвшүнэр төгскхлэтн, тана эцгтн таниг таралңгин орнд орулж авад, тадн эн һазр деер бээсн, кесн күч-көлситн сээнэр үнлэд, таднд мөңк жирһл тертн мөрэлх. Эн бээх наснтн зуг тадна сүмситн цеврлх насн болдмн, тигэд эн насндан тадн зовлңг икэр үзх дутман тендк теңгрт кишг-

тэ жирһл тaдн үзхмт,— гиж Иуда апостол эврэн бийнь келсмн.

Деерк өрк тал һарарн тер заһад, невчк уха тунһачкад, книтн зүрктәһәр, лавлж игж цааранднь тер келв:

— Э, тиим болжана, үнтә ахир болн эгчир! Ода эн бәәх насна жирһл гидг, кемр бидн түүг өөрхн бәәх улст дуран эс өгхлэ, мел төрүц хоосн, кергтә жирһл биш, нам ташр тигэд юнчн күүнд болвчн тер тиим болж бәәнә. Күүнд шүд хаздг шулмст зүркән бичә өгцхәтн! Тaдн юунд үлү үзж чадхмт? Һазр деер бәәх кишг-хүв гисити мел зуг үзгдүл, эн хамгтн мел кевтән алмсин наадһас болдмн. Бидн цугтан — баячуд болн угатьнр, хаадуд болн нүүрс малтачнр, банкирмүд болн уульнц арчачнр — мел цугтан үкхвдн. Таралңгин орна серүн садмуд дотр, күн медж болхго, нүүрс малтачнр хаадудчн болад одх, хан бийнь болхла садин модд дор унси хамтхсдуд болн тана өдр болһн иддг шикрин цаас сәвүрәр сәвүрдж хаалһ арчх. Ахир! Харңһу иг-чиг модн мет никт килнцәр дүүрңг һазр деерәс ю авхар седхв? Эн һазртн болхла күүнә сүмсн негл бичкн күүкд кевтә төөрәд йовна. Таралңгин орнд одхларн дуран тәвж, күүнә үгд орж, хәрүцлгө одтн, танд хамг харһсн зовлңг-түрүг дун угаһар даһад таралңгд күртн.

Әмтид цугтаднь дурлтн, нам таниг басдг улсиг чигн күндлтн...

Дакнас нүдән аньчкад, суусн кресл деерән нәәхлн бәәж, тер келв:

— Нег әңг улснь угатя, наатк нег әңг улснь байн гиж танд зааж, тана зүркидтн килнцтә седкл орулдг улсас хол йовтн, тедниг бичә соңсгтн. Эн иим улс алмсин элчнр болдмн, өөр шидр бәәх күүнд шүд бичә хазтн гиж бурхн сунһж харһснн! — гиж, суурһна түрүн гелңгнь болгч бурхна дүнь Иуда, дуудсмн. Әмтн цуг әдл болх болн талданчн алмсин ухалж харһсн хамгиг оныңтан бичә авцхатн. Әнд, эн һазр деер цуг әдл болна гидг юмб? Нег-негнләһән әдл бурхнаннь өмн үни цевр седклтә болхар сәдцхәтн. Тaдн эврәннь кирсән бийдән тесңһү кевәр зүүж йовцхатн, тигхләтн — тигж бурхнд шүтлһн тер тана күзүнд зүүлһәтә ацаһитн гиңгүлх. Мини үрдүд минь, бурхн танла йовна, тигсн хөөн танд нань юмн мел кергтә биш!

Өвгн тагчг болад, аман уутхад, тигэд алтн шүддән гилвкүләд, байрлсн дүр һарһад нанур хәләв.

— Бурхн-шажиг та сээнэр олзлдг бээжт! — гиж би түүнд келвв.

— Э, тиим! Бурхн-шажна үнинь, тусинь би меднэв,— гиж тер келв. Бурхн-шажн гидгтн угатя улст кергтэ гиж би танд давтж келжэнэв. Бурхн-шажн нанд таасгдна. Назр деер бээх хамг юмн алмсин харт бээнэ гиж бурхн-шажн келнэ. О, күн, кемр чи эврэннь сүмсэн эмдэр харсж авхар седхлэ, эн назр деер юмнд санаһан бичэ күрг, юмнд хар бичэ күр. Үкснэннь хөөн чи жирһлэр жирһхч,— деер теңгрт хамг кергтэ юман олж авхч! Эн хамгиг эмтн итксн цагт,— теднлэ керг күцэхд амр болна. Э, тиим болжана. Бурхн-шажн гисн тосн болдмн. Жирһлин машинд кедү биш тос элвгэр түркх дутман тер жирһлин олн зүсн эңгнь хоорндан нег-негэн зүлгдгнь баһрх, тигхлэ маши йовулач күүнд амр болх...

«Э, энтн король бээж» — гиж би дотран санад, күндтэ кевэр, шидрхн күртл һаха хэрүлж йовсн күүнэ угас би игж сурвв:

— Та, тигэд бийэн, христианин гиж тоолдвт?

— Э, тиим боллго! — гиж лавта бийэн иткж дуудж тер келв. Болв,— гичкэд, харан өөдөн өргэд, тигэд иткмжтәһэр тер игж келв:— тиим болсн бийнь би америка-нец күмб, тигэд чигн тиим болв, би чаңһ моралист (сурһмж өгдг) күмб...

Түүнэ чирәннь үмиһэд зовлцгта бээдл харв: урлан сөрсэлһэд, хойр чикән хамр талан тер кев.

— Та ю келхэр бээнэт?.. — гиж дууһан арһулдад би түүнэс сурвв.

— Эн келгдсн хамг мана хоорнд үлдтхэ! — гиж арһул тер намаг саглв.— Христаг, зөвтэ гиж американец күн келж мел чадшго!

— Зөвтэ гиж болшго? — гиж, баахн зуур тагчг бээжәһэд, шимндж би түүнэс сурвв.

— Болшго боллго! — гиж тер бас шимндж нанд келв.

— Юңгад тиим болжахмб? — гиж, тагчг бээжәһэд, би түүнэс сурвв.

— Тертн (Христостн) — йоснас иш угаһар төрж һарсмн!

Өвгн нүдән нан тал чирмчкэд, эргэд энд-тендән хэлэв.— Та меджәнт? Америкд болхла, йосн биш кевэр төрж һарһхла бурхн болж тоолгдх биш, нам ямта күнчн тер болж чадшго. Нертэ тиим олна нээрт түүг альд болвчн орулж авшго. Негчн күүкн түүнд одшго. О, бидн йир

чанһ улсвдн. Христаг бидн кемр зөвтэ гиж тоолхнь, тер цагт — йоснас бишэр төрж харсн улсиг, зөвэр нертэ улст бидн тоолх зөвтэ болж харх билэвдн... нам эн негр болн цаһан яста күүнэс харсн үрн болвчи йилһл уга. Ухаллтн, ямр гидг аэмшгтэ юмн эн болжана! А?

Эн йовдл үндэн аэмшгтэ йовдл болдг кевтэ, учр юнгад гихлэ, өвгнэ нүдн көкрэд, негл һурвлһин нүдн кевтэ төрглэд одв. Дарунь күчнгдж дорк урлан деегшэн татад, тигэд түүгэн шүднлэһэн тер шахв. Чирэһэн тиим бээдл һарһхла, түүнэ чирэнь итклтэ болн сүртэ дүр үзүлх гиж тер санж бээх кевтэ.

— Та тигэд, негр иг күн гиж мел тоолшго болж бэнт? — гиж, демократическ орн-нутгин (сурһмжд) авлгдсндан, би түүнэс сурвв.

— Яһсн генн баахн залувч! — гиж, һундлта бээдлтэ-һэр тер деерэс авч келв. Ай, теднтн хар улслм! Ташр тигэд теднэс үрн һарналм. Негр күүг, кемр тер цаһан күүкд күүнлэ негдж бээсинь бидн медхлэрн, зарһ уга-һар терүг бидн цокад алчкдвдн... Мел үүд-түүд күрглго алчкдвдн! Дарунь терүг күзүнэснь деес уйж авада, моднд дүүжлэд... сунһуг угаһар!

Сурһмжин керг болсн цагт бидн йир чанһ догшн улсвдн...

Хуучрад бээсн үксн күүнэ күшиг яһж күндлдг болна, тедү мет тер өвгнүр би бас тигж иткж эврәннь санаһан сөрж уха зүүх зөвтэ болвв. Болв, би керг күцэхэр седсн күн, тер кергэн сүл күртлнь күцэх зөвтэв. Тигэд чигн, мини иткдг үниг, сулдхвриг, чик ухаг болн наадк хам-гиг шулуһар илткхиг түргдүлхин төлэ би сурх сурврму-дан сурад бээвв.

— Социалистнр улст та ямаран авцавт? — гивв.

— Мел теднтн алмсн йоста гидг эльчнрнь болдмн! — гиж тер келэд, хойр альхарн хойр өвдгэн цокв. — Социалист улс жирһлин машинэ заагарнь орчкад, тер механизм чикэр көдлхднь элсн болж харшан тедн хальдацхана. Сэн правительствд социалистнр бээх зөв уга. Америкд тедн төрж һарцхана. Тигэд, Вашингтона улс эврәннь күцэх төрэн күцц сэн медж бээцхэхш. Социалистнрин гражданск зөвинь уга кеж тедн урулх зөвтэ. Эннь болхла баһ-саһа күцвр гиж болхмн. Правительств жирһлд өөрхн бээх зөвтэ гиж би келжэнэв. Энүнэ төлэд тер правительствин чледиг миллионер улс заагас шүүж авх зөвтэ болжана. Тиим болжана.

— Та йир бат күн бээжлт, — гиж би келвв.

— Э, тиим! — лавта үнн гижэх бээдлтәһәр толһаһан тер гекж нанла зөвшәрв. Ода болхла түүнә чирәһәснь бичкн күүкдин бээдлин дүр мел уга болж одад, түүнә халхднь гүн хурнясн һарч ирв.

Эрдм-билгин тускар түүнәс сурх санан нанд орв.

— Тана хэлэцтн ямарамб... гиж би эклвв, тигхлэм, хурһан өөдән шовалһчкад тер бийнь эклэд келв:

— Социалист күүнә толһа дотрнь атеизм (бурхн-шажнд шүтдгө) бэәнә, геснднь болхла анархизм (йосн керго гилһн) бэәнә. Түүнә сүмснднь болхла ухан уган болн догшна живр алмс зүүж... Социалист күнлә ноолда кехин кергт бурхн-шажн болн салдсмуд икәр эрк биш кергтә. Бурхн-шажн атеизмин өмнәс сөрүд бээх зөвтә, салдсмуд болхла — анархийин өмнәс сөрүд бээх зөвтә. Авг деерән социалист күүнә толһаднь чонжин номин хорһлж цутхтн. Эн эм түүг эс эдгәсн цагт — салдсмуд түүнә геснднь хорһлж цутхтха...

Бийән лавта иткән бээдлтәһәр толһаһан гекчкәд тигәд тер игж келв:

— Алмсин чидлнь йир ик!

— Э, тиим боллго! — гиж би дурлж түнлә зөвшәрвв.

Шар Алмсин — Алтна үлмәһинь түрүн болж — тиим ил янзтаһар медгддгинь би үзж шинжлвв. Хатлһнас болн шаркланас кәлтә баргдсн өвгнә ясдуднь муурад, эцәд, бәәсн цогц-махмуднь, хуучрсн мишг болсн арснднь торсн, эн ик биш овалһта эләд бәәсн керг уга юмн Шар Эцгин худлар болн эвдрсн седкл-ухаһар ода әмрүлгдсн болж һарв. Өвгнә хойр нүднь негл хойр шин цаһан мөңгн кевтә гилвкәд бэәнә, тигәд түүнә бийнь болхла батрад улм хатад одсн болв. Ода болхла, зарц күүнә бээдлтәнь улм икдв, болв түүнә зергнь кенинь би урдаснь меддг биләв.

— Эрдм билгин тускар та ю саннат? — гиж түүнәс би сурвв.

Намаг тер хэләчкәд, чирәһән һарарн үмгчкәд, тигәд чирәдән бәәсн хату ууран арчад тер уурачкв. Дакад шинәс түүнә чирәднь бичкн күүкдин бээдл һарч үзгдв.

— Та юн гиж келвт? — гиж тер нанас сурв.

— Эрдм-билгин тускар та ю саннат? — гивв.

— Э, — гиж түвшүнәр нанд тер хәрү өгв. — Би түүнә тускар сандм угав, би түүг шуд хулдж авдв, — гив...

— Терүгити би меддв. Болв, терүнэ тускар танд бий-инти хэлэц болн неквр бээдг болвзго?

— А! Тиим боллго, би неквртэв... Тер тиим билг-эрдм гисн юмн инэдтэ-наадта болх зөвтэ,— мини некврм тер. Мини инэдм күрх юмн тер болх зөвтэ. Мини кедг кергтм инэдтэ юмн баһ болна. Цогц-махмудин күчинь зэрмдэн номһрулдг... зэрмдэн болхла тер күчиг чаһадг юмар толһаннь экэн цацх кергтэ... Эрдм-билгиг герин өркд эс гиж герин эрсд кеж үзүлхлэрн, күнд хот уух дур күргд-гэр үзүлх кергтэ... Реклам (зар) бичхлэрн хамгин сэн, өңгтэ ширэр бичх кергтэ. Таниг ик холас, бүкл дууна һазрас бий талан дууддгар рекламиг кех кергтэ, ташр тигэд тер таниг хамаран дуудна, тер дуудсн һазрур маниг шуд көтлэд авад ирдгэр тер рекламиг кех кергтэ. Тер цагт түүнд һарһсн мөңгиг тер даах. Статуйс эс гиж вазмуд кехлэрн — мраморар эс гиж фарфорар кеснд орхнь күрл мөңгэр кесн кезэчн сэн болх: герин зарц улс күрл мөңгэр кесн савиг фарфорар кесн савас уданар хамхлна. Эр такасиг хоорнднь ноолдулад зурсн зург болн күшлмүдиг хордаж алсн зург йир сэн болна. Тиим зургиг би Лондонд үзлэв... йир сэн! Бөк ноолдан бас сэн, болв үклд күргүлхмн биш... Күгжм болхла төрскэн харсгч айста болх зөвтэ. Марш — нам кезэдчн сэн болна, болв маршин хамгин сән — америкин марш болдмн. Америк гисн делкэд хамгин сэн орн-нутгнь болдмн,— тер учр деерэсчн америкин күгжмнь һазр деерк күгжмэс хамгин сән болдмн. Сэн эмти бээдг һазрт кезэчн хамгин сэн күгжм бээдмн. Американцир — һазр деер бээх улсин хамгин сэн улснь болдмн. Теднд мөңгнэ икнь бээнэ. Манла эдл ик мөңгтэ улс уга. Эн учр деерэс удлго цуг делкэ кевтэн манур ирх...

Эн шалтгта бички күүкдшиг өвгн бийнь бийдэн ханж бурж бээсинь би соңсж бээвв, тигэд Тасманийин зерлг улсин тускар ханмжта седкл зүүж би тедниг санвв. Тедн бас кү иддг улс гиж келцхэнэ, болв теднд сэн-сээхниг меддг медрл бээдгж.

Түүг орн-нутган магтлһинь зогсахин төлө, эврәннь бээдл — жириһлэрн орн-нутган бузрдасн Шар Алмсин көгши мухлаһас — Та театрт оддвт? — гиж би терүнэс сурвв.

— Театр? Э, тиим! Би меднэв, энти бас эрдм-билг болдмн! — гиж иткмжтәһэр тер келв.

— Театрт танд юн таасгдна?

— Дал-ээмэн ил харһсн хувцта баһ наста оln күүкд улс тенд бээхлэ сэн болна, та теднэс өндрт суухла сэн!— гиж, ухалжаһад тер келв.

— Театрт танд хамгин сэнь болж юн таасгдна?— гиж тесж чадад, би түүнэс сурвв.

— О! — гигэд хээкрж, аман бээсн күчэрн халхиннь өргнэ кемжэнднь күргж сунһв. Наадк цуг улсла эдл, нанд артист күүкд улс таасгдна... Артист күүкд улс сээхн болн баһ наста болхла,— теднэ күцврнь кезэчн сэн бол-цхана. Болв, теднэ алькнь лавта баһ настанинь медхд зовлигта. Тедн цугтан мел зөрц бийэн сээхн бээдлтэ кеж чадцхана. Тернь теднэ медрлнь болдгинь би меднэв. Зэрмдэн, минь эннь күүкн болх гиж саннач! Дакад хөөннь тер күүкн гиж сансмдн тэв күрсн наста күүкд күн болж харна, ташр деернь терүнд дуран өгсн баһ гихдэн хойр зун залута болж тер харна. Эннь йир сэн биш... Циркин артист күүкд улс театрин артист күүкд улсас деер. Циркин артист күүкд улс кезэчн баһ наста болсн деерэн уйн...

Эн халхдан тер зөвэр сэн медрлтэ күн болдг бээдлтэ. Нам мини бийм, килнцм икдэд, бээсн цуг жирһлэрн эвдрлд булхад бээсн мини бийм, түүнэс зуг түрүн болж кесг шин юм медж авв.

— Шүлгүд танд яһж таасгдна? — гиж түүнэс би сурвв.

— Шүлгүд гинт? — гиж тер нанас давтж сурчкад, нүдэн дорагшан һосн талан кеһэд, маңнадан хурняс тер хурав. Ухалж бээһэд, толһаһан өндэлһэд шүддэн цугтнь ярзалһж нанд тер үзүлв.— Шүлгүдий? Э, тиим! Шүлгүд нанд йир таасгдна. Рекламсиг цугтан шүлгэр эклж барлж харһсн цагт бээдл-жирһл йир байрта-шогта болх.

— Тана дурта шүлгчтн кемб? — гиж, би шамдж түү-нэс талдан нег сурвр өгхэр сурвв.

— Өвгн нанд алң болж нанур хэлэчкэд, адһм угаһар нанас сурв:

— Та юн гиж келвт?

Би сурвран давтвв.

— Мм... та нам зоогта баһ наста залу бээжлмт! — гиж эс итксн бээдлтәһәр толһаһан нээхлэд тер келв.— Юн тус үзүлснднь шүлгчд би дурта болх билэв? Яһснднь түнд дурта болх билэв?

— Мини гемим та нанд тэвж өгит! — гиж, маңнаннь

көлс арчн бээж би келвв.— Тана дурлдг дегтртн ямаран дегтрв?— гиж танас би сурхар седлэв. Чекин дегтр би тоод орулж бээхшв.

— О! Тигхлэ учр оңгдан!— гиж нанла тер зөвшэрв.— Би хойр дегтрт дуртав — Библин (Ээлтхи зэрлгин) дегтр болн бухгалтерин (тооһин). Ах дегтр хойрт. Тер хойр дегтр хоюрн күүнэ седклд өргмж орулна. Тер хойр дегтриг хартан авад оркхла — теднд күчн бээхнь медгднэ, тер күчнь чамд кергтэ хамгичнь цугтнь өгнэ.

«Эн намаг дөөглжэнэ!» — гиж санвв, тигчкэд түүнэ чирэһинь оньган өгч хэлэвв. Уга. Энүнэ нүднь эн бички күүкдшңг өвгн лавта үнн седклэн келж бээхинь иткүлв. Негл яңһгин хальсн дотр хатж одсн идэнь кевтэ креслд тер суула, тигэд эврэнь келсн үгмүдэн мел үннинь лавта тер итксн болж медгдв.

— Э, тиим! гигэд, хариннь хурһдиннь хумсдинь хэлэн бээж, тер цааранднь:— Эн дегтрмүд сэн дегтрмүд!— гиж тер келв.— Нег дегтринь ээльдэчир бичж харһж, негинь би эврэн бичж харһлав. Мини дегтрт үгмүднь цөн. Терүнд тоод бээнэ. Кемр күн, үнн цаһан седклэрн, күчкөлсән эрвллго көдлмш кехлэ, күн ю кеж чадхин тускар тоод келж өгцхэнэ. Намаг үкснэ хөөннь правительств тер мини дегтриг барлж харһх зөвтэ. Яһж йовхла тигж өөдэн харч болхинь эмтн үзтхэ.

Тигчкэд, диилвр бэрсн күүнэһэр харарн бийэн эргүлж тер заав.

Күндж бээх күүрэн төгскэх санан нанд орв. Күүнэ толһа деегүр күн көлэрн ишкэд бээхлэ, күн болһна толһа тиим дөөглһиг тесж дааж чаддмн биш.

— Гүн номин тускар нег юм та келхм болвзгот? — гиж би арһул түүнэс сурвв.

— Гүн номин — гичкэд, хариннь хурһдан, нүдэн өөдэн кеһэд, герин өрк тал деегшэн хэлэв. Тигснэнь хөөн часан харһж авад кедү час болсинь хэлэчкэд, бүркэһинь хаачкад, дакад часиннь цевинь хариннь хурһнд эргүлэд, часан аһарт хүрүлв. Эн йовдлиннь хөөн саналдчкад, тигэд эклэд шинэс үг тер келв:

— Гүн ном... би түүг меднэв,— тертн дегтрмүд. Кемр тер дегтрмүдт Америкин тускар сээнэр бичхлэ, тиим дегтрмүд туста дегтрмүд. Болв дегтрмүдт йир үн бичлһнь берк. Эдн... шүлгчнр, дегтр бичж харһдг шүлгчүд,— баахн олврта болх гиж би саннав. Орт-нутгт күн болһн кемр эврэ көдлмшэн кецхэдг болхла, дегтр умшдг күн

уга... Э, тиим, шүлгчир уурта, учр юнгад гихлэ теднэ дегтрмүдинь күн хулдж авхш. Дегтр бичж харьдг улст правительств келсинь теднд сээнэр өгх зөвтэ. Геснь цат-хлнг күн кезэчн сэн седклтэ, инэдтэ-наадта болна. Нам кемр, Америкин тускар дегтрмүд кергтэ болхла, сэн шүлгчир нээмэдлж авх кергтэ, тер цагт Америкд кергтэ хамг дегтрмүд кегдх. Мел тигэд болад бээснь тер болжана.

— Гүн номиг та невчк татуһар чинрлж бээнэт, — гиж би түүнд медүлж келвв.

Нүднэнь зувкан доргшан буудһчкад тер уха туңһав. Дакад нүдэн шинэс секэд хэлэчкэд, иткмжтәһәр цааранднь келв:

— Тиим боллго, сурһулин багшир, философ улс... Эн бас гүн ном болжана. Профессормүд, акушеркс дантист-ир (шүднэ эмчир), би меднэв. Адвокатмүд, доктормүд, инженермүд. Аес right (эн сэн)! Эн кергтэ. Сэн гүн ном... му юм эмтнд дасхх зөв уга... Болв — мини күүкнэ сурһулин багш социальн гүн ном бээнэ гиж нег дакж нанд келлэ... Энүгинь би медж бээхшв. Миниһәр болхла, эн мууһан халдах юмн. Сэн номиг социалист күн кеж харһж чадшго. Социалистир гүн номиг нам төрүц кех зөв уга. Туста эс гиж зоогта гүн номиг Эдисон кенэ, тиим болна. Фонограф, синематограф — эн хамг туста, кергтэ. Гүн номта дегтрмүд олн болхла — эн мел үлү керг. Күүнэ уханд... зүсн-зүүл маһдта сана орулх дегтрмүдиг эмтн умшх зөв уга. Назр деер цуг хамг юмн чикәр, зөвтәһәр кегдж йовна... тигэд дегтрмүд кергт орулад мел керг уга...

Би босвв.

— О! Та хархар бээнт? — гиж тер сурв.

— Э! — гиж би келвв. Ода би һарад йовжанав, тигэд уг сүүлднь, миллионер болна гисн ямаран утхинь та нанд цээлһж өгх болвзгот? — гивв.

Мини сурврт хэрү өгхин орчд зоһдад, көлән тиирэд тер бээв. Нам, тигэд, инэхәр седхләрн тиим авьяс үзүлдг күн чигн тер болхв?

— Энтн сурсн авьяс! — гиж чаңһар, киинән авч, тер келв.

— Сурсн авьяс гинт? — гиж би түүнэс сурвв.

— Миллионер болна гидгтн... энтн сурсн авьяс!

Би ухалжаһад, дакад тигэд мини сүл сурвран би түүнэс сурвв.

— Делкэ кедэд йовдг, опиум татдг улс болн миллионер улс негл зөвд үүдж харсн улс гиж та сандвт?

Эн иим сурвр түүг хундасн болж медгдв. Хойр нүдэн тер төгрглэд, теднэн цөсэри көкрүлэд, седклэн эс тэвсэр тер нанд иим хэрү өгв:

— Та му сурһмжд өссн күн бээжт гиж би санж бээнэв.

— Менд бээтн! — гиж би келвв.

Намаг польшг кевэр крыльцо күртл тер харһад, тигэд давшурин деерк бииднь үлдэд, һоснаннь хоңшаринь оньган өгч тер хэлэв. Терүнэ гериннь өмн өөрнь эгцлэд хээчлчкесн, нигтэр урһесн өвстэ ил һазр бээлэ. Терүн деегэр би ишкэд йовн йовж, эн күүг дакж би үзшгов гисн ухаһар седклэн дүүргж байрлулж, йовлав.

— Галло! — гисн э би ардасн соңсвв.

Би ардан эргэд хэлэвв. Крыльцо деер зогсад намаг тер хэлэж бээж.

— Танахна Европд үлү корольмуд бээнү? — гиж тер арһул нанас сурв.

— Мининһэр болхла, тедитн цугтан үлү болх болж нанд медгднэ! — гиж би түүнд хэрү өгвв.

Барун бий талан тер нульмчкад, тигэд игж келв:

— Биидэн сэн гидг хойр король нээмэдлж авхар би санжанава, а?

— Та теднэр ю кенэт?

— Зоогта юмнл тертн. Би тедниг минь энүнд бөк ноолдтха гиж захк билэв...

Гериннь өмн бээх һазрур зааһад, тигэд сурврин аагтаһар тер немв:

— Нег часас авн нег час һучн минут күртл өдр болһн, а? Өрүнэ хотан уучкад өрэл час цагиг эрдм-билгт өгсн сэн болх билэ, сэн болх.

Үнн седкл деерэсн тер келв, тигэд тер санаһан күцэхд чидл-күчэн эрвллго күцэх бээдл тер харһв.

— Эн кергт корольмуд танд яһад кергтэ болж бээх-мб? — гиж би түүнэс сурвв.

— Энд тиим юмн ода деерэн негчн күүнд уга! — гиж ахрар тер нанд цээлһж өгв.

— Король улстн зуг күүнэ һарар ноолддг улслм! — гиж келчкэд би һарад йовв.

— Галло! — гиж бас нег намаг тер дуудв.

Би дакад шинэс зогсвв. Өмнж зогсж бээсн һазртан,

хойр харан хавтхдан дүрчкэд, тер зогса бээж. Түүнэ чирэднь болхла мел негл күсл күсж бээх бээдл харад бээв.

— Та яһвт? — гиж би түүнэс сурвв.

Урлан көндөһөд амндан юм жажлжах бээдлтөһөр, арһул тер игж келв:

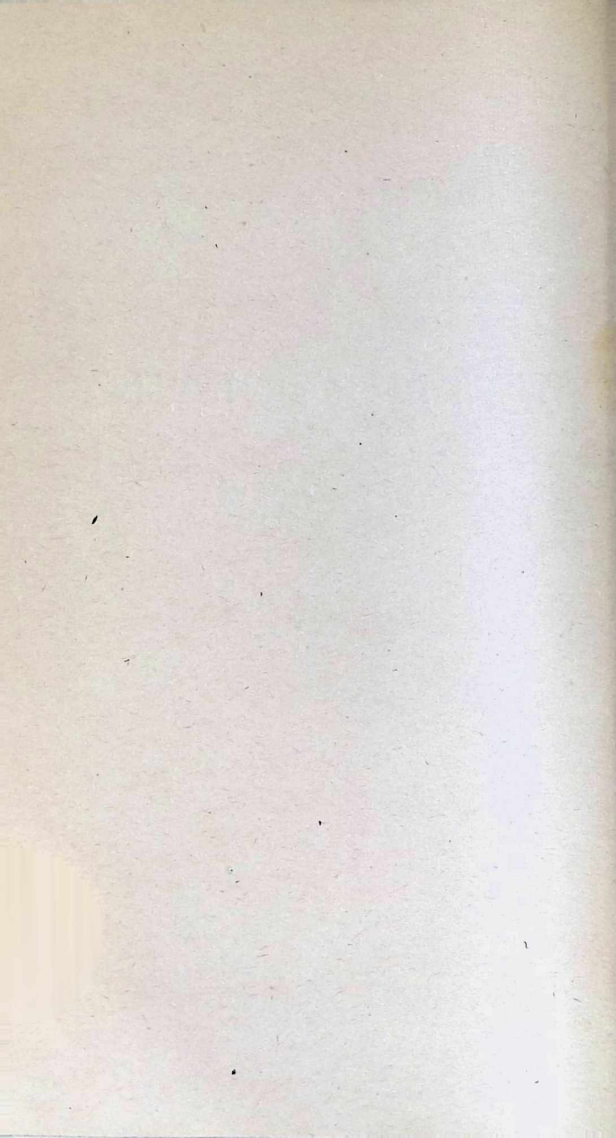
— Та ямаран гиж санж бээнэт: хойр королиг һурви сарин эргцд өдр болһн өрөл част бөк ноолдулхд нээмэдлж авхла кедү күрх гиж та саннат, а?

1906-ч жил.

ИТАЛИН ТУСК ТУУЛЬС

*Жирһлин бийиннь үүдэсн туульсас
үлү сэн, нань туульс уга.*

Андерсен.

ПАРМАС ИРСН БИЧКДҮД

Генуя балһсна вокзалин туск бички площадьд оли эмтн нигтрж цуглрсн бээнэ, — ик зунь көдлмшч улс, болв тедн дотр сэн хувц өмссн, сэн, тарһн-цадхлц зөвэр оли улс бас бээнэ. Эн баг улсин толһачднь — муниципалитетин члед бээнэ, теднэ толһа деерәһәрнь балһсна күнд, торһар кеерүлж хатхмр хатхсн туг һаңхж нээхлнэ, терүнлә зерглэд көдлмшчирин организацсин оли зүсн өңгтә тугмуд бас делсцхәнэ. Цацгин боли бичмүдин алтнь гилвкнэ, иш модна үзүрдк жидмүд гилвклднэ, торһн шухтна, тигчкэд, арһулхан дуулжах эмтнэ дун мет, байр-бахмжар седкль дүүрсн баг улс шуугад бээнэ.

Эднэ деер, өндр сүүр деер — итксндән кесг дакж зовлцгла харһж теслцсн, тигэд чигн тигж икәр итксндән диилвр бәрсн, күсл күцсн Колумбин бумб үзгднэ. Эн ода чигн:

«Зуг иткдг улс диилдмн», — гиж иим эврә бәэдләрн мраморас амлж келжәх мет, доргшан эмтнүр хәләжәнэ.

Терүнә көлин хажуд, сүүринь эргүлэд көгжмчнр шар зес бишкүрмүдән тәвснд, шар зес нарнд, негл алтн мет, долвкад бээнэ.

Мраморар кесн вокзалин күнд гер дотрагшандан хотаһад, хавсна бәэдл һарад, живрмүдән сарсалһж делэд, эн улсиг негл теврхәр седжәх мет дүртә бээнэ. Порт талас кермсин күчндсн әмсхл, усн дотр эргжәх теднә төгәсин бүтцкү ә, цевин харжцлһн, ишкрлһн, хәәкрлдән соңсгдна, площадьд болхла, — тагчг, цуңг бүтү халун, тигчкэд, эргндән цугтан шатжах нарнд халж одсн бээнэ. Гермүдин балконс деер боли терзмүдт — һартан цецгәс бәрсн күүкд улс, кееһә хувцан өмсцхәсн бичкдүд, негл цецгс мет кеерснь үзгднэ.

Локомотив станкур өөрдж ирж йовад, доңддж иш-

крв — цуглрсн улс көндрэд, дээвлэд одв, үүмлдсн кесг тиирцгүдтэ эмтн деерэхэр, хар шовуд мет ирв, көгжмчир бишкүрмүдэн авцхав, эс таньгддг, болһамжта дүртэ медэтэ улс бийэн яслдад, уралан харцханад, цуглрсн баг эмтсүр эргж нүүрцж хэлэхэд, харан барун-зүн талан дайли бээж, үг келлдэд бээв.

Эмтн күнд ишкдлэр адһм угаһар заагрлдад, уульн-кур ордг өргн хаалһас һарад, энүг сулдхад оркв.

— Кениг эмтн тосжана?

— Пармас ирж йовх бичкдүдиг!

Тенд, Пармд, буцлһна ноолдан болжана. Эздүд сулдхвр өглго бээхлэ, көдлмшчнрт түрү болад, тигэд тедн харһилһнас көлтэ эклэд гемтжэсн эврәннь бичкдүдэн цуглуулж авад, Генуяд бээсн үүрмүдүрн тедниг йовулсн.

— Вокзалин колоннсин ца хажуһас бичкдүдин кесээхн һо зерглэн һарч аашна, тедн тату-тартг хувцта, тигэд эврәннь шуурха, салврха хувцндан савһр, — неглтиим өвэрц савһр аңгуд мет, болж үзгднэ. Тедн һарһаран бэрлдэд, нег эрэдт таваһад күн зерглэд, — эн йир бичкн улс бийснь мел, тоорм болсн, икэр көшсн бээдлтөһөр аашцхана. Теднэ чирэснь тогтун, болв хэлэцнь шудрмг, серглц, тигэд көгжм тедниг тосад, Гарибальдин частр татхла — эн эццн, шовһр, хавчгдсн чирэс байрар дүүрч, ханлтта үзгднэ.

Цуглрсн улс иргч цага эмтсиг чикн таңхрсн хээкрлһэр тосж, байран теднд күргцхэв, теднэ өмннь тугмуд дорагшан өкэлдв, шар зес бишкүрмүд бичкдүдиг таңхрулн, сохрулн алдж доңһдв, — теднь иҗ тослһар зөвэр алнтрад, эмсхлин зуур цухрлдчкад, дакнас генткн — утдан сунлдад, өслдэд, нег цогц мет болж баглрлдж хурагдад, кесг зун дууһар, болв нег чеежэс һарчах дун метэр:

— *Viva Italia** — гиж хээкрлдв.

Пармин бичгдүд менд болтха! — гиж цуглрсн баг эмтс, теднүр нүрж ниргв.

— *Evviva Garibaldi!* — гиж бичкдүд, цуглрсн улс дундаһур бор татасн мет керчгдж орад, тедн дунд хутхлдад геедрн йовж хээкрлдв.

Отельмүдин терзмүдэр, гермүдин ора деерэхэр цаһан шовуд боллдад альчурмуд делслднэ, тендэс эмтнэ толһа деер цецге болн байрта чаһ хээкрлдэн асхрад бээнэ.

Цуһар эндэн сэн өдрин бээдл һарад, цуһар сергэд, нам бор мрамор чигн өңгтэ герлэр асад, цецгэрсн болв.

Тугмуд нээхлднэ, тирицгүд боли цецге нислднэ, бөдүн улсин толһас деернь бичкдүдин бички толһас һарч ирлдв, теднэ бички-бички хар һармуднь цецге шүүрч хавллдн йовж, эмтслэ мөндлж торлзна, аһарт болхла:

— Viva il Socialismo!*

— Evviva Italia!* — гисн күчтэ хээкрлһн тасрлтан угаһар мел ниргэд бээнэ.

Бичкдүд цуһар гилтэ күн болһнд хувагдж оч, тедн бүдүн улсин ээм деернь суулдна, сахлта шүрүн бээдлтэ зүсвр эмтсин өргн чеежләнь шахлдж оч; шууган, инэдн, хээкрлдэнд көгжм эрэ сонсгдна.

Цуглрсн эмтс дунд күүкд улс гүүлдэд йовна, тедн ирсн бичкдүдин үлдлинь хувалдж авлди йовж:

— Аннита, та хойриг авчант?

— Э. Та бас хойригий?

— Көл уга Маргаритд негэг бас...— гиж нег-негн-дэн хээкрлднэ.

Эргидэн, альд болвчи — байрин өргмж, байрар дүүрсн чирэс, сэн седклин өр жөөли нүдд үзгднэ, буцлһ кесн улсин бичгдүд энд-тенд нам өдмг эклэд иджэнэ.

— Мана цагт энүнэ тускар күн ухалдго билэ! — гиж, шовун хамрта, шүндэн хар сигар хавчулсн өвгн кел-жэнэ.

— Игсн — амр бээж...

— Э! Эн — амр болчкад, ухата йовдл болжана.

Өвгн амнаси сигаран һарһж авад, түүнэ үзүринь хэлэжәһэд, саналдчкад, үмсинь уңһав. Тигчкэд дарунь, Пармас ирсн хойр көвү, бээдлинь ах-дү хойриг, бийиннь өөр үзчкэд, догши бээдл үзүлэд сөрсэв, — көвүд энүнүр болһаж соньмсад хэлэцхэв, — тигчкэд, өвгн тирицгән нүдн күртлән дарж өмсчкэд, һаран сарсалһад делгв; бичкдүд нег-негнүрн шахлдад, мунсилдэд, хооран цухрв, өвгн гентки йовһн суучкад, йоста така мет чаңһар доңдв. Бичкдүд нүцки өскәһәрн чолу девсэд инэлдв, өвгн болхла, — босад, тирицгән чиклж өмсэд, кергтэ тоотан күцэчкв гиж санад, эврәннь матьхр хойр көләрн нээхлж ишкн хооран уухнд һарв.

Бөкчкһр нурһта, буурл үстэ күүкд күн — зерлг эмгнэ дүртэ, яснь һарси өргн деерән шүрүн буурл үстэ эн эмгн, улан нүдән хуврж одси альчуриннь үзүрмүдәр арчн бээж, Колумбин сүүрин өөр зогсад ууляд бээнэ. Хар

болчкад, акад му дүртэ эн күүкд күн, өргмжэр дүүрсн улс дунд дегд өвэрц һанц бээдлтэ болж медгднэ...

Хар үстэ генуэзск күүкд күн модн башмгта, ээм күр-тлэн күрсн бор тиирцг өмсчкн, долад нас зүүсн көвүг хараснь көтлэд, эврэн бийнь биилн йовж аашна. Көвүн тиирцгэн гижгүрн сегерэд шовтрулхар седэд, толһаһан сажад йовна, болв тернь мел энүнэ чирэ деернь унад йовна. Күүкд күн түүгинь бичкн толһаһаснь шүүрч авад, ик деер хавлж дайлад, ду дуулад, инэхэд йовхла, көвүн толһаһан гедэлһчкэд, түүнүр хэлэхэд йовна, — бийнь мел инэхэд йовна, тигжэхэд, тиирцгтэн күрхэр седэд һэрэднэ, тиглдн йовж эн хойр уга болад геедрж одв.

Булһар өмнэн татсн, ик бүдүн нүцкн һарта, өндр күн ээм деерэн зурһа күрсн дүнгэ наста, хулһн мет бор өнгтэ күүк бэрж, тигэд, һал мет шар чирэтэ көвүг хараснь көтлэд, бийлэнь зерглж йовсн күүкд күүнд эн игж келж йовна:

— Меджәнч, — кемржән эдн дасгдж одхла... Мадниг диилхд күчр болх, а?

Тигчкэд, чаһар, байрта кевэр инэхкэд, эврәннь бичкн ацаһан көк аһарт хаяд хавлн йовж:

— Evviva Parma-a!* — гиж хээкрнэ.

Өмтн бичкдүдэн көтлж дахулад чигн, бий деерэн авад чигн, холдад давад һарад бээцхэнэ, площадь деер үмглдсн цецгс, кампадь цуглсн цаасд, аца зөөдг серглц баг улс үлднэ, теднэ цугтаннь деерэхэр, Шин Делкэ секж илдкн күүнэ эрүн дүр эн площадьд үлднэ.

Шин жирилин өмнэс тосж йовх улсин сергмжтэ, байрта хээкрлдэн, шууган, негл ик-ик трубасас һарчах мет, уульнцсас сээхн асхрад ниргэд бээнэ.

1911 жил.

* Муниципалитет — буржуазн орн-нутгудин балһсна эс гиж селэнэ залвр.

* Италья менд болтха!

* Гарибальди менд болтха!

* Социализм менд болтха!

* Парма менд болтха!

ТУННЕЛЬ

Мөңк цасар живрмүд урһасн уулмудин гүн хавсрлһнд анхун көк нур бээнэ, садмуд хар өңгтэ сернжлин бээдл һарад, саглрсн нуһласарн уснур доргшлж бууна, эрг деерэс цаһан-цаһан гермүд уснур хэлэлднэ, тигхлэрн тедн шикрэр кегдж тосхгдсн болж медгднэ, эргндк цуг тоотнь болхла, — бичкн күүкдин нөөршц тагчг.

Өрүн. Уул деерэс цецгсин үнр таалмжта үнрэр каңкнж урсна, шинкән нари һарв; модна бүчрмүд деер, ноһана ишмүд деер одачн чиг гилвкэд бээһэтэ. Хаалһ, бор тасм мет, уулин тагчг хавчгур орна, хаалһ бийнь чолуһар девскгдж, болв килц мет жөөлн болж медгднэ, тигэд чигн түүг һарарн илх дурн күрнэ.

Овалад хурачкскн үүрмг чолудин хажуд, цогц хорха мет хар дүртэ көдлмшч сууна, терүнэ өрчднь медаль зүүлһэтэ, чирәнһ болхла — зөрмг болчкад, байрта, тиньгр дүртэ.

Һариннь күрл мөңгн өңгтэ баһлицган өвдг деерән тэвчкэд, толһаһан өндөлһэд, каштан модна дор зогсжасн зүсвр күүнэ чирәһүр хэләһэд, эн игж келжәнэ:

— Эн, зерг,— Симплонск туннельд* көдлсндән авсн медаль.

Тигчкэд, өрчүрн хэләһэд төмрин сээхн бичкн тасрхад байрлад, бахмжтаһар инэв.

— Э, ямаран чигн көдлмшт дурлад, терүнд дамшл, тер көдлмш күнд болна, дакад хөөннь — күүг тер бийнь омгшулад, бийнь гиигрэд ирнэ. Болвчн — э, күчр күнд болдг билэ!

Эн, толһаһан тагчгар зээлчкэд, нари тал хэләһэд инән бээж, генткн шулурхад, һарарн дайлад, хойр хар нүднь гилвкэд одв.

— Зәрмдән нам әәмшгтэ чигн болдми. Нам һазр чигн

ю болвчн медх зөвтэлм — тийм эсий? Уулд бидн эн шав
харһад, нүклж керчэд, һазрин дор гүүнд орхламдн,—
маниг һазр тенд, өр дотран шүрүнэр тосв. Эн маднур
халун эмсхлэр үлэж кийһэн авад бөөв, тер эмсхлэс
зүркн хавчгдад, толһа күндрэд ирв, цогцин ясн өвдв,—
эн тоотиг кесг эмтн цугтан медсмн! Тигчкэд эн, эмти
чолуһар хайж хучад, мана деер халун ус асхрулв; эн
тоот йир ээмшгтэ билэ! Зэрмдэн, һалин хажуд, усн улан
өңгтэ болж оддмн, тигэд мини эцгм: «Бидн һазриг шав-
тулчквдн, эврәннь цуснд маниг цугтаһимдн эн чивэх,
шатах, үзхч!» — гиж келдмн. Болв эн тоот цугтан —
худл, наадна үгмүд, тигвчн гүн һазр дор бүтү, ки уга
харһуд, усна уульцнн шоржңлһн болн төмр, чолун
хойрин хэврлһн заагт ним үгмүд соңсхла,— худлин тус-
киг мартчкнач. Үнтэ зерг, тенд мел цугтан туульд кел-
гддг мет болна; бидн, эмтс,— йир бичкн болхла, эн уул
бийнь — теңгр күртл өөдлнэ, энүнэ омаһинь цоолж бидн
бурһудвдн... эн тоотиг медхин төлэ, үзх кергтэ болжана.
Мана цумлсн хар хоол болсн нүкиг болн түүнүр өрүн
нарн һарлһнла ордг бичкн-бичкн эмтсиг үзх кергтэ,
нарн болхла — һазрин өр дораһур орж йовх эмтнэ ардас
һундлта бөөдлтәһәр хэләнэ; машид болн уулин атисн дүр
үзх, уулин дор ик гүүнд һарсн бүтңкү күржңлт болн
һәргтэ күүнэ инәдн метәр соңсгддг хаһрлтин дүүрә соң-
сх кергтэ.

Эврәннь хойр һаран эн эргүләд хэләчкәд, көк өңгтә
күлтднь хадата бөөсн төмр халаг ясж көндөһәд, арһул-
хан саналдв.

— Күн — көдлмш кеж чаднал! — гиж эн бахтж цаа-
ранднь келв.— О, зерг, бичкәхән күн болвчн, көдлмш
кех дурнь күрхләрн — диилгдшго күчнл. Тигэд иткит на-
маг: аш сүүлднь эн бичкәхән күн сансн тоотан кеж кү-
цәж чадх. Мини эцгм түрүн авгтан эн тоотд иткдго билэ.

— «Нег орн-нутг талас талдан орн-нутгур уулиг эгц-
днь керчнэ гисн — һазриг уулин эрсмүдәр хувасн бурхна
өмнәс кежәх сөрлт болжана,— тигхлә мадонна манла
зөвшәршгог тадн үзхт!» — гиж тер келдмн. Тер эндүрж,
юңгад гихлә бийинь күндлж дурлсн тоотсла цугталань
мадонна — хамдан бөөнә. Хөөннь оч эцгм, мини эн танд
келжәснлә эдләр тоолдг, ухалдг болв, юңгад гихлә бийән
уулас өндриг, чидлтәг бийнь меддг болв; тигдг болвчн
байрин сән өдрмүдт стол деер бөөх шилтә әркин хажуд
суусн цагтан, нанд чигн, наадк улст чигн игж келдм:

— «Бурхна үрдүд,» — эннь түүнэ йирин дурлж келдг үгнй бээсмн, юңгад гихлэ, бийнь — сэн, өр жөөлн, бурхинд шүтдг күн билэ, — «бурхна үрдүд, тигж һазрла ноолдж болшго, тер эврәннь шавин хэрүд өшөһөн авх, тер цагт диилгдж өглго үлдх. Хэрнй тадн үзхт: уулиг бидн зүркнднй күргэд бурһудчкад, түүг көндөхөр седхлэмдн, — тер маниг хавчад шахчкад, һал дотр маниг хайх, юңгад гихлэ, һазрин зүркнй — һал, энүг цуһар меднэ! Һазриг ясж эд-бод кенэ гисн — терүнэ үүдж төрлһнд дөң боллһн болжана. Тиим дөң күрглһнд манд зөв өггдсмн, зуг бидн терүнэ чирэ-зүсинь, терүнэ кев-кецинь хуврүлэд үрәжән-эвдн. Хэләһит: бидн бас чигн цаарандан уул дотр холдад йовх дутм, аһар улм халурад, киһән авхд күчр болад ирнэ...»

Сахлан хойр һариннь хурһдарн имрж илн бээж, эн арһулхан инәмсклв.

— Тер нам һанцарн чигн тигж ухалдмн биш, тернь мел үнн билэ: цаарандан йовх дутм — туннель дотрк улм халад, эмтн улм икәр гемнлдэд, һазрт ундг болв. Булгин халун усн улм чаңһар хагдад, һазр нурж унад, маднас хойрмдн — Луганас ирсн улс — адрв. Сөөднй ма-на казармд кесгнй нөр дотран зүүлэд, түңшлдэд, орнашн сүрдлдж өсрж бослдад бээв...

— «Тигэд би зөвтэ биший?» — гиж эцгм сүрдсн бээ-длтәһәр нүдән хэләж, шулун-шулуһар бүтүкү дууһар хан-нян бээж, келдмн... — «Тигэд би зөвтэ биший? Эн һазр-чн — диилгдшго юмн!» — гиж эн келдмн.

— Аш сүүлднй эн, дакж кезэд чигн босхан уурч кев-тв. Эн — мини өвгн — чаңһ күн билэ, йурвн долан хонг даву цагин эргцд үкллэ ноолдж зүткклдлэ, тигхләрн теснһү, зовнълһн угаһар, бийиннь чинриг меддг күн мет, эн ноолдла.

— «Мини көдлмш — чилв, Паоло, — гиж нег дакж сөө-һәр эн нанд келв. — Бийән хэләж харж йов, герүрн хәр, чини хаалһдчнй мадонна дахж, туслх болтха!» Тигчкэд, нүдән аняд, әмсхэд, кесгтән тагчг бээв.

Эн күн босад, эргндк уулмудан харвад хэләчкэд, сутцн-шүрүснй тасрад одм күчтәһәр суняв.

— Намаг һарасм авчкад, бийүрн өөрдүлэд, игж кел-жәнә: — әрүн үнн чик үг келжәнәв, зерг! — «Паоло, кө-вүн минь, меджәнч, болдг болвчн эн тоот күцгдх гиж би тоолнав: бидн чигн, талдан үзгәсмдн аашсн тер улс чигн

уул дотр нег-негэн олхвдн, бидн аштын хархвдн — чи энүнд иткнч?» — Би болхла, иткдг билэв.

— «Сэн, сэн, көвүм! Тиигх кергтэ: цуг тоотиг сэн, ицгтэ ашлвртнь шүтж, сэн кергүд күцлдхд мадоннан заль-врлһар нөкд болдг бурхнд шүтж, иткж кех кергтэ. Би чамас, көвүм, суржанав, кемр эн тоот учрхла, кемржэн тер эмтс харххла — нан тал мини үкэрт ирэд, тигэд игж кел: эцгм, цугтан күцлдв! Би медх зөвтэв!»

— Эннь сэн керг-төр билэ, үнтэ зерг, тигэд би күцэх болж терүнд үгэн өглэв. Тигж келснэнь хөөн тав хонад, эн өңгрв, өңгрхиннь хойр хонг өмн намас болн наадк эмтсэс, бийинь тенд, туннельд көдлмш кеж йовсн бээрнднь оршатха гиж сурла, йир икэр сурла, болв эннь — ухан угадан зүүлэд келсмн гиж би саннав...

Бидн, талдан үзгэс ирж йовсн тер улсла, эцгиг өңгр-снэ хөөн арви һурви долан хонг давулчкад, уул дотр хархвдн, эн — үүмэтэ, дегд күчр өдр билэ, зерг! О, тенд, һазр дор, харһуд, бидн талдан көдлмшин э, мана өмнэс һазр дораһар аашх улсин шууга соңсхд, — та, зерг, медлт, маниг, бичкэхэн улсиг, цугтаһимдн дегц дарад, ик гидг күнд һазр дор билцлчкх өдр бээсмн!

— Эн шуугаг, тиим бүтнкү ээг бидн кесг олн өдрин эргид соңсад бээвдн, өдр ирвэс эн шууган улм медгддг, тодрха болдг болад бээв, маниг диилвр бэрсн улсин байрта өргмж эзлв — бидн һалзу эрлгүд мет, эмн-цогц уга улс мет, цуцрсан медл угаһар, заавр-зөв неклһн уга көдлвдн, эн болхла, — нарта сээхн өдрт биилсн биллһн мет, сэн болв, үнэр келжэнэв! Тигэд бидн цуһар, бичкдүд мет, хоорндан энкр, өр-өвч болж одихавдн. Эх, харһуд һазр дор, негл аң мет кесг сармудин эргид чини нүклж орсн һазр дор, кү үзх седкл ямаран күчтэ, ямаран тескл уга болдгиг тадн медлг болхнтн!

Эн, бээсн бийнь һал асад, соңсжасн күүнүрн өөрдж одад, терүнэ нүднүрнь эврэннь гүн тоолврта нүдэрн хэлэн бээж, арһулхан болн байртаһар цааранднь келв:

— Аш сүүлднь, уулин чолун кевтрэри нурж унад, улан һал нүкнэ амнд долвкад одлһнла, байрин нульмснд уһагдсн күүнэ хар чирэ, тигжэһэд дакад һалмуд, дакад чирэс үзгдв, энүн деернь диилврин хээкрлдэн, байрин шууглдан ниргв, — э-э, энтн мини насн-жирһлдм хамгин ончта гисн өдрм билэ, тигэд түүгэн санхларн, — уга, би амд бээхларн, өңгэртэн бээжгов, — гиж тоолнав! Мини көдлмш — эрүн седклин чик көдлмш билэ гиж, зерг, би

танд келжэнэв! Тигэд бидн хөөннь һазр дорас деегшэн, нарна герлд, һарч ирхлэмдн, кесг оln улс өрчәри һазр шаһад кевтчкәд, түүг үмслдәд уульцхав — тигхләрн эн- нь, дегд сән, нам туульд бәәдг мет өврмжтә болсми! Э, диилгдсн уулиг әмтн үмслдв, һазриг бас үмслдв, тер өдр һазр нанд нег үлү өөрхн, сәәнәр медгддг болв, зерг, ти- гәд чигн би түүнд, негл күүкд күн мет дурлвв!

— Би эцгүрн одвв, э, одвв! Хәрнь, үксн улс үг эс соң- сдгиг медә бәәсн бийм, би терүнүр одвв: мадна төлә гүжрәд, манас баһ бишәр зовлцган үзсн улсин седклинь, санж йовсн ицлинь бидн күндлх зөвтәвдн,— тиим эсий?

— Э, э, би түүнә үкәрүр ирәд, түүнә бийиннь сансн седклинь күцәһәд, көләрн һазр девсәд:

— «Эцг минь — цугтан күцлдв! Оln әмтн — диилв. Күцлдв, эцгм!» — гиж келвв.

1911 ж.

* Симплонск туннель — Италья Швейцар хойриг негдүлнә.

ХҮРМ

Рим, Генуя хойрин хоорнд бээдг бичкн станц, кондуктор вагона купен үүд секэд, маши тослж арчдг, чирэнь харлад будгдж одсн күүһэр дөң кеһэд, өрәсн нүдтә бичкн өвгиг, нам өргэд авч ирсн мет, манур орулв.

— Дегд көгши! — гиж тедн нег дууһар келлдэд, тиньгрэр маасхлзж инэлдв.

Болв өвгн — серглц күн бээж; бийинь орулсн улст хурняста хариннь докьяһар ханлтан өргжэхән медүләд заңчкад, эн эврәннь буурл толһа деерәсн үмглдсн шляпан күндтә болн хөкр кевәр өргж авад, хажудк диванмудан хурц нүдәр эргүлж харвад хэләчкәд:

— Зөв өгчәнт? — гиж сурв.

Энүнд бээр һарһж өгцхэв, эн төвкнсн бээдләр саналдад суув, һаран шовһр хойр өвдг деерән тэвчкәд, шүдн уга амарн маасхлзж инэв.

— Альдаран, көгшә? — гиж мини үүрм сурв.

— О, йир һурвхн станц давхв. Ачиннь хүрмд оч йовнав... — гиж өвгн шудрһ келв.

— Цааранднь нег цөөкн минут болад, поездин төгәсин шууганла авлцж, негл чингтә-бората өдрт хамхрсн модна ац мет нээхли йовж, бурңха кевәр эн келжк йовна:

— Би — лигурийцв,* бидн, лигурийцнр цуһар — бат, чиирг улсвдн. Ода нанд арви һурви көвүн, дөрви күүкн бэәнә, эннь хойрдгчнь гер буулһжана — сән болжана, тиим эсий?

Тигчкәд, энд бээсн цуг улсиг, буурад бээсн, болвчи, серглц нүдәри бахмжтаһар хэләчкәд:

— Иим олн кү би орн-нутгтан болн хаанд һарһж өгсн болжана! — гижәд келчкәд, эн арһулхан инэв.

— Нудм яһж үрлә? О, энти ик кезәцк цаг билә, би

тигхд бичкн көвүн билэв, болв эцгдэн йостаһар нөкд болжасн цаг бээсмн. Эцгмдн виноградникдэн һазр жөөлдүлж үүлж хамхлжала, мана һазрмдн йир күчр му һазр бээсмн, ик асрмж кергтэ болдмн: чолун дала бээсмн. Тигэд, эцгинм чавчжасн чавчур дорас генткн чолун өсрэд, намаг нүднэдм цокв, зовасн угаһинь би нам медхшв, зуг үдэн хотин хөөн нүдм мөлтрэд унж одв, эннь йир күчр ээмшгтэ юмн бээсмн, зергүд!.. Нудим ормднь тэвцхэв, бүлэн өдмг һазаһаснь наалдулв, болв нүдм эдгсн уга, хуурв!

Өвги дакнас тиньгрэр болн байртаһар инэмскли бээж, бор өңгтэ, хурняста халхан чаһар зүлгв.

— Тер цагт иим оln эмчир уга бээсмн, эмти чигн өдгэ цагт дорхнь гени билэ,—э, э, үни! Болвчн теднэ седкль, ухань сэн бээсн болвза? А?

Ода энүнэ өрөсн нүдтэ,арснь мел гүн хурняснд татгдж одсн чирэнь — көгж мет ноһатри көкрсн буурл үсндэн даргдсн чирэнь — ода мекч, дадмг болчкад, байрлсн бээдлтэ болв.

— Наила эдл иим уданд эмд бээчкхлэ, эмтнэ тускар зөрмгэр келж болжана, үнн эсий?

Эн, негл завджах мет, матиж одсн бүтцгү өңгтэ хурһан иткмжтэ кевэр деегшэн өргв.

— Зергүд, би танд эмтнэ тускар ю-бис келж өгсв...

— Мини эцг өңгрхд — би арвн һурвта билэв,— одачн би ямаран бичкниг, танд үзжэнт эсий? Болвчн би һавшун болчкад, көдлмштэн цуцрна гидгиг меддго билэв,— зуг эцгм нанд бийиннь хөөн үлдэсн зөөрнь эн билэ, һазримдн, геримдн болхла,— мана өрнд бэрүлэд хулдчксмн. Тигж би өрөсн нүдтэ, хойр һарта, альд болвчн көдлмш өгсн һазрт — эцдэн көдлэд, бийэн тежәһэд бөөһэд бээвв... Күчр күнд болад чигн оддмн, болв баһ насн көдлмшэс ээхш — тиим эсий?

— Арвн йистэдм нег күүкн харһв, терүнд би дурлх хүвтэ бээсн бээжвл — тер, наила эдл, бас тиим угата бээж, бийнь нанас цогцарн ик болчкад, чидлтэ билэ, эктәһән —г емтэ эмгилэ — хамдан хоюрн бээдмн, тигчкэд, саак наила эдл, альд көдлмш олдна, олдсн һазртнь көдлдмн. Дегд сээхн чигн биш, болв — сэн седклтэ болн ухата күүкн. Дакад, хоолнь сэн гидг дуута билэ—э! Тер артистк мет дуулдмн, эннь болхла — нам онцдан нег зөөр болжаналм! Би чигн татуһар, мууһар дуулдго билэв.

— «Ниилий?» — гиж би энүнд келвв.

— «Энчн, сохр эмтнд наадн болхвдн! — гиж тиньг бишэр хэрүцв. — Чамд чигн, нанд чигн төрүц юн чиг уга — яһж бидн бээхмб?» — гижәнә.

— Цань уга йоста үнн болжана: нанд чигн, терүн чигн — төрүц хоосн! Болв — баһ насна цагт дурнд ю кергтәв? Дурнд ик зөөр кергтә болдгог тадн цугтан мед нәт; би зөрәд, зүткәд бээж диилвв.

— «Э, чини нам зөв болх бээдлтә. Кемр чамд чигн нанд чигн ода, мадн хойриг салу бээх цагт, бурхн дөңгә күргжәхлә, чи бидн хойр хамдан нег һазр бээхлә, ман дөң болхднь терүнд гиигн болх зөвтәлм!» — гиж аш сүүлднь Ида келв.

— Бидн гелнүгүр одвдн.

— «Энтн — тоолвр уга йовдл! — гиж гелн келв. — Ли гурийд уга-яду улс баһар бәәнә гижәнт! Хүв-кишг уг улс, тадн, эрлгин тачалин өмнәс ноолдх зөвтәт, эс тигх лә — бийән сулар бәрлһнәсн кәлтә тадн ик үнтә һарула харһхт!» — гиж тер келв.

— Селәнә баһчуд манар наад бәрцхәв, көгшдүдн маниг шоодцхав. Болв баһ насн — зөрсн талан, тигчкәд эврәһәрн болдг ухата! Хүрм кех өдр ирв, эн өдрлә бидн байжж одсн угавдн, тигх биш, нам түрүн сөөдән аль хонхан чигн меддго биләвдн.

— «Бидн кеерәгшән теегүр одхмн. Яһад му бол билә? Бурхна ээж альд болвчн олн әмтст әдл тегш сә седклтәлм», — гиж Ида келв.

— Һазр — мана ор-дермдн болтха, деерәсмдн теңг маниг хучтха! — гиж бидн шииндвдн.

— Энүнәс авн онгдан тууж әклнә, зергүд, оньһ соцстн, энтн — мини олн жилә насн-жирһлиним сән гис туужнь! Хүрмин өмн өдртнь, эртхн өрүһәр, мини ик гид гәр кәдлмшинь кеж өгдг Джиованни өвгн кергтән э авсн бәәдлтәһәр нанд келв, юңгад гихлә терүнд эн керг го төр болжана.

— «Чи, Уго, хөөнә тер хашаг цеврләд, дотрнь соло делгхләчнь, сән болх билә. Терүг хүүрә болвчн, дотрн хөд жил даву цагин эргцд орад уга болвчн, кемр ч Идала хоюрн терүн дотр бәәхәр седжәхлә, хашаг сәәнә цеврлчкх кергтә».

— Игәд манд гер олдв!

— Кәдлмшән кен бәәж, би дуулжалав, тигжәтл үүд хоорнд модна урч Констанцио зөгсжәж, ән нанас:

— Энүнд Идала чи бээхчи? Тана ордгтн альд бээнэ? — гиж сурв.— Көдлмшэн төгсксн цагтан, чи мана-
хур одад, ордг ав, манад негн үлү бээнэ.

— Би теднэхүр одж йовтлм, уурта Мария — лавкин
хулдач күүкд күн:

— Дер чигн, делгдг чигн уга, хоосн бийснь, хүв уга
эдн ниилцхэнэ. Чи, сохр, төрүц тоолвр угач. Эврэннь
келсн күүкэн нан тал йовулчк...— гиж хээкрв.

— Шаркланд энлэд, көл уга, безгд дандж одсн Эт-
торе Виано эврэннь герин үүдн хоорндас терүнд:

— Гинчирт элвг эрк авсн — угаһинь өөркөсн сурич?
Ах, эмтнд эднэс үлү ахр тоолврта күн бээхий? — гиж
хээкржэнэ.

Өвгнэ халхднь гүн хурнясн заагт, байрин нульмсн
гилвкв, эн толһаһан хооран сажад, күзүнэннь шовһр
мөөрсэр наадн, чирэннь өнг уга арсиг чичрүлэд, бичкдүд
мет һарарн дайли бээж, э уга тагчгар эн инэв.

— О, зергүд, зергүд! Хүрм болх өдр өрүһәрнь, герт
кергтэ тоотс — ааһ-сав, гер дотрк өлг-эд, мадоннан дүр,
дотр өмсдг хувцн — цуһар манд күцц цуглрж одв, анд-
һар эн, мел цуглрж одв! Ида ууляд чигн, инэхэд чигн
бээнэ, би бас тигнэв, эмтн цуһар инэлдв — хүрмин өдрлэ
уульхла, сэн биш, тигэд манахс цуһар маднар нэр-һаад
кеһэд инэлдцхэв!..

— Зергүд! Олн эмтиг — манахс — гиж нерэдх зөв
эдлхлэ, цань уга гидгэр сэн болна! Тедниг — эврэ бий-
дэн өөрхн, энкр, төрскн улст санж тоолад, тер улст чини
жирһл—шог биш, чини хүв-кишгчнь — наадн бишнь, те-
рүнэс даву улм сэн болна!

— Тигэд хүрм болв — э, э! Соньмжта сэн өдр! Селә-
нә улс цуһар маниг һээхв, генткн байн герт хүврсн мана
хашад цугтан ирцхэв... Манд цуг тоотнь: эрк чигн, зер-
земш чигн, махн чигн, өдмгнь чигн бээлэ, цуһар хотан
эдлцхэхэд, цугтан сергмжтэхәр жирһцхэв... Юңгад гих-
лэ, зергүд, күүнд сэн жирһл үүдэхэс даву байрта серг-
мж уга, энүнэс онгдан сэн-сээхн, бахмжта юмн уга, ит-
ктн намаг!

— Гелц бас ирв. «Эн хойр—таднд цугтадтн көдлэд
йовсн улс, тигэд эднэ жирһлиннь хамгин сэн, байрта
гисн эн өдрләнэ эднд амр, сэн седкл зүүгдг болһхин
төлә, тадн, эднд сэн килмжән хальдажт. Тадн тигх чигн
зөвтә билэт, юңгад гихлэ эдн тадна төлә көдлэтә, көдл-
мш болхла — зес чигн цаһан үүрмг мөңгнэс даву юмн,

көдлмш эврәннь үнэс, өгчэх мөңгнэс кезэ чигн өөдөн, болдмн! Мөңгн уга болж оддмн, көдлмш — үлддмн... Эдн — сергмжтэ, фольшг эмтс, эдн күчр түрү бээдлд бээсн бийнь, зарн бэрж йовдмн биш, эдн бас чигн күчр күнд, зовлцгта бээдлд бээх, болв зовньх уга — күнд цагтнь тадн теднд дөңгөн күргхмт. Теднэ хармуднь сэн, болв зүрkdнь түүнэс чигн үлү сэн...»—гиж болхамжтаһар болн сээнэр тигхд тер гелц келсмн.

— Тер кесг сэн, кү авлм үг нанд, Идад болн цуг селэнд келсмн!..

Өвгн байрлн, баһрсн нүдэрн цугтаһинь эргүлэд харвад хэлэчкэд:

— Эн, зергүд, цөн үг эмтнэ тускар келвв,— эн тоот сэн, таалмжта мөн, үнн эс болхий? — гив.

1911 ж.

* Лигуриец — Италин ар захарнь бээдг областин күн.

ЭКД ТУУРМЖ!

Эндэн диилвр делддг жирһлин чилшго булг болсн күүкд күүг — Экиг туурулий.

Энүнд ода төмр Тимур-ленгин,* доһлц барсин тускар, Сахиб-и-Кирани — хувтэ дээлэчин тускар, әмтн Тамерлан гиж нерәдсн — цуг нарт делкәг эвдхәр седсн күүнә тускар келгдн гижәнә.

Тәвн жилин эргүд тер, һазр төгәлж йовсмн, занин көл шорһлжнә үләсиг даржах мет, терүнә төмр тавгнь балһсд болн орн-нутгудиг дарж йовсмн, үзг болһнур терүнә йовсн хаалһсин мөрәснь цусн улан һолмуд асхрдмн: диилгдсн әмтсин ясдудаснь өндр-өндр бәәшнүд тер тосхдмн: тер эврәннь чидләрн Үкллә зүткдж, жирһл эвддг бәәсмн, терүнә көвүн Джигангириг Үкл авсднь, терүнәс өшәһән авхар зүткдмн; сүртә, әәмшгтә эн күн Үкләс меңг болгч тоотинь цугинь булаж авхар седдмн — харһлтас болн уудьврас көлтә тер үктхә! — гидмн.

Энүнә көвүн Джигангир өңгрсн өдрәс нааран, дакад, Самаркандин* әмтн хар, көк хувц өмсчкәд, эврәннь толһаһан тоормар болн үмсәр цацад будчкад, хар саната Джеттмүдиг* диилсн дииләчиг тоссн өдрәс нааран Отрар балһснд Үкллә харһсн цаг күртл, тигәд Үклин диилвр бәрсн кем күртл, — һучн жилин эргүд Тимур нег дакж чигн инәмсклсн биш, — тигж эн, урлан зуучкад, кенә чигн өмн толһаһан өкәлһж әәл уга йовсмн, тигәд энүнә зүркнь зовлц даахин төлә һучн жилин эргүд хаалһата бәәсмн!

Нарт делкә деер күүкд күүг — Экиг, энүнәс Үкл әәж цухрдг һанцхн тиим чидлиг туурулий! Энүнд Экин туск үнн үүлдвр келгдәд, яһж терүг Үклин зарц болн яльч — һазр деер цус асхгч ширг болсн догшн Тамерлан күндлж тосж авсна тускар келгдн гижәнә.

Игж эн йовдл болсмн.

Бамб болн жасмин цецгсэр хучата Канигула гидг ке сээхн царгд — Самаркандин шүлгчнр «Цецгсин дурн» гиж нерэддг, дакад тендэс алдр балһсна көкргсн өндр бээшгүдин болн чонжсин цецкр ораснь үзгддг, тер царгд Тимур-бек нэр-жирһл кежэж.

Төгр-төгр арви тави миңн палаткс царнд өргн веерин бээдлтөһөр бэргдсмн, тедн цугтан — бамб цецгсин бээдлтэ, тигчкэд, палатк болһна деернь — торһн тугмуд, эмд цецгс мет, делслднэ.

Теднэ тал дунднь болхла — Гуруган-Тимури^{*} палатк, негл хаана хатн эврәннь үүрмүд дундан бээжэх мет бээнэ. Эннь дөрви өңгтэ, халх болһнь — зууһад ишкм, өндртән һурви жидин утлань цацу, түүнэ тал дунднь — бөдүнэри күүнэ дүнгэ, алтар кесн арви хойр колонн бээнэ, ора деернь көк-цецкр суврһн үзгднэ, цуг палатк бийнь хар, шар, цецкр өңгтэ торһна тасмсас уйгдж, тер деегшән теңгрүр бичэ өрггдтхэ гигэд, тави зун улан бичмүдэр түүг һазрас архлчкж, өңцг болһнднь цаһан мөңгн дөрви һәрд бээнэ, палаткин тал дунднь, суврһин дорнь, өндр ширэ деер,— хаадудин хан болгсн, диилгддго Тимур-Гуруган бийнь,— тавдгч һәрднь болж сууна.

Эн көк теңгрин өңгтэ торһнас кесн у, өргн хувц деерән өмсж, терүгинь сувсна умшмуд кеерүлж,—э, ик чихдән тави миңн бөдүн умшта сувсн кеерүлж! Энүнэ үртэ бээдлтэ буурл толһа деернь — шовһр ора деерән улан өңгтэ эрднэтэ цаһан махла бээнэ, тигчкэд, эннь көндрхләри — эн, цусвксн улан нүдәри цуг нарт делкэг көндрж герлткнэ.

Доһлнгин чирәннь, миң дакж цуснд орад, терүнэ зевд даргдсн өргн утхин бээдлтэ, энүнэ хойр нүднь уутьхн, болв эднь цугинь үзнэ, эднэ гилвклһнь — арабмудин дурлдг ик үнтэ царамут гидг ноһан өңгтэ эрдни чолуна бээдлтэ, энүг талдан әмтс ноһан эрдни гиж нерәдцхәнэ, эн — үклин гемиг әрлһдг эрдни чигн. Хаана чикнднь болхла,— Цейлона улан эрднәс, сээхн күүкнэ урлин өңгтэ эрдни чолунас кегдсн сникмүд зүүлһәтэ.

Һазр деерәһәр, альд болвчи уга һара тиим кевсмүд деер чаһрар дүүрц һурви зун алтн бухш болн хаадудин нәәрт кергтэ тоотнь цуһар тәвгдсн бээнэ; Тимури ар хажуднь көгжмчнр сууцхана, бийләнь зерглж — төрүц күн уга, түүнэ көлин хажуһар — түүнэ элгн-садн улс, хаадуд болн нойдуд, цергүдин толһачнр, түүнүр цугта-

насны өөрхнд — согту Кермани-шүлгч* сууна. Эн шүлгч делкэн жирһл эвдэчин нег дакж сурсн сурврт:

— Кермани! Керм намаг хулджасн болхла, нанд чи ямаран үн өгх бээсмч? — гиснд:

— Хөрн тавн аскер* — гиж, үкл болн сүртэ ээмшг үүдэж цацж йовх күүнд тер хэрү өгв.

— Энчнь — мини зуг ханцхн бүсин үн болжаналм! — гиж алцтрсн Тимур хээкрв.

— Би зуг чини ханцхн бүсин тускар ухалжанав, зуг ханцхн бүсин тускар, юцгад гихлэ эврэн бийчнь децшгд күршгоч! — гиж Кермани хэрү өгв.

Тиим бээдлтәһәр шүлгч Кермани хаадудин хаанла, му хорлтта болн сүртэ ээмшгтә күүнлэ күүнддг бээсмн, мандан болхла, — эн шүлгчин туурмжнь, эн эрүн үнн седклтә иньгин туурмжнь, Тимурун туурмжас мөңкинд өөдән, даву болж тоолгдхмн.

Сээхн олмһа, эрүн баатр зөрмг, үнн үгнь — теднд бурхн шүлгчириг туурулий, үннә ним үгмүднь — теднд мөңкинд бурхнь болжана!

Тигәд ода, сергмжин, нәр-наадна, дакад, ноолдана болн диилврмүдин тускар сергәж күүнджәсн кемлэ, хаана палаткин өмн бийднь болжасн көгжмин болн олин әмтнә наачасн наадна шууганд алг-цоохр хувцта тотомж уга шогч улс һәрәдлдәд, ик-чидлтә бөкнр ноолдад, деесн деер биилдг улс бийсиннь цогц-махмудт ясн уга гиж күүнд сана орулмар өкәлдәд, тасрн алдлдад, цергчнр кү алхдан мергнән үзүлж дөрлдәд, дакад, занмудиг улан, ноһан өңгтә ширмүдәр ширдчкәд, зәрмсинь сүртә ээмшгтә бээдлтә кеһәд, наадксинь инәдтә кечкәд, игж нәр-наад үзүлжәсн кемлэ, — Тимурун сүртә ээмшгәс әәдг, түүнә туурмжар бахтдг, диилврмүд бәрн гиж цуцрад, терүнә деернь әрк-чигә ууһад согтсн Тимурун әмтсин байр, сергмж болжасн эн цагла, ним ухан-серл уга болсн кемлән, — генткн, цәкллһн үүл һатлж һарч ирсн мет, шууган-ниргәг һатлад, Баязет-султаниг* диилсн күүнә чикнд күүкд күүнә хээкрлһн, һәрд болсн күүкд күүнә омгта доһдлһн күрч сонсгдв, эн хээкрлһн — терүнә һашута һундсн ухан-седклднь таньгддг, өөрхн, әңкр дун болжана. Энүнә ухан-седклнь Үкләр һашудулж һундагдсн учрар, әмтст болн жирһлд эн өршәңһү уга болдгнь тер.

Кен тенд байр уга дууһар хээкржәхиг медтхә гиж эн закв, тигхлән, — бийнь мел тоорм болчкад, шуурха,

салврси хувцта, һэргтэ күүнэ бөөдлтэ нег күүкд күн ирэд, араб келэр келэд, делкэн һурвн орн-нутг дора-цулси эзиг үзхэр некжэнэ,— йостаһар тер некжэнэ!— гиж энүнд эмтн келцхэв.

— Авч иртн түүг нааран!— гиж хан келв.

Тигэд энүнэ өмннь күүкд күн ирэд зогсчкси бээнэ,— бийнь көл нүцкн, нарнд өгрэд өңгнь тасрси салврха, шавшси хувцта, түүнэ хар үснь нүцкн чеежэн хальчлхин төлө сулдан савилһси цуцата, энүнэ чирэнь — күрл мөңгн мет, нүднь болхла — шүрүн, Доһлигур сунһси хар зүстэ һарнь ээж чичрси уга.

— Султан Баязетиг диилси күн — чи билч? — гиж тер сурв.

— Э, би дииллэв. Би кесгинь чигн, терүг чигн дииллэв, болв ода чигн диилврмүдэс цуцрад угав. Не, чи, күүкд күн, бийиннь тускар ю келнэч?

— Соңс! — гиж тер келжэнэ.— Чи ю кедг болвчи, чи — зуг күнч, би болхла — Экв! Чи үклин төлө церглнэч, би болхла,— жирһлин төлө. Чи минн өмн бурутач, тигэд чамаг эврэннь гемэн хэрүлж автха гиж би некж ирвв,— чинн нерн — «зөвин, үннэ — чидл» — гиж нанд келцхэлэ, болв би энүнд иткжэхшв, болвчи чи нанла чикэр бөөх зөвтэч, юңгад гихлэ би — Экв!

Модьрун шүрүн үгин күчинь чигн, чииринь чигн медм үнгэ,— хан зөвэр цецн бөөсмн, тер игж келв:

— Су нааран, тигэд кел, би чамаг сонсхар седжэнэв!

Тернь — бийиннь таалар эвтэ гисэрн,— хаадудин шахцси зерглэнд, кевс деер суув, тигэд игж эклв:

— Би — Салернон шидрк һазрасв, эн ик холд, Итальд бээнэ, альд бөөхиг чи медхшч! Минн эцгм — заһсч, минн залум — бас заһсч, тер,— хүвтэ-кишгтэ күүнлэ эдл, сөөхн зүстэ билэ,— терүг би хув-кишгэр теткж усллав! Дакад, нанд көвүн бас бөөлэ — һазр деер үлү гидг, сөөхн көвүн билэ...

— Минн Джигангир мет,— гиж көгшн цергч арһулхн келв.

— Хамгин сөөхн болн ухата гисн көвүн — минн көвүн мөн. Манахнур, көвэ тал, арабмуд — дөврэчир һарч ирхд, тер зурһан наста бөөсмн, тедн минн эцгим, залуһим, дакад, кесг олн эмтс алсми, көвүһим болхла, хулхалад авч одсми, тигэд ода би дөрвн жилин эргид терүг һазр деер төгэлэд хээһэд йоватав. Ода тер чамд бээнэ, би меднэв, юңгад гихлэ Баязетин цергчир тер деермчн-

риг бэрж авсми, чи болхла — Баязетиг дииллэч, тигэд терүнэс цугинь бийдэн орулж авлач, мини көвүм альд бээхиг чи медх зөвтэч, терүг нанд хэрү өгх зөвтэч!

Цуһар инэлдв, эднэ хөөн тигэд оч хаадуд келцхэв — эдн бийсэн даңгин цецнд тоолцхадми!

— Энтн ухан уга күн! — гиж хаадуд болн Тимурин иньгүднь, терүнэ нойдуд болн цергүдин толһачирнь келцхэв, тигчкэд, дакад цуһар инэлдв.

Зуг Кермани күүкд күүнүр болһамжтаһар, Тамерлан болхла — ик гидг өврмжтөһөр хэләһэд бээцхэв.

— Эн-Эк болсн төлөдән ухан серлән гееж! — гиж согту бээсн шүлгч Кермани арһулхн келв; делкән өшөтн — хан болхла, — игж зэрлг болв:

— Күүкд күн! Мини эс меддг тер орн-нутгас, тенгс, холмуд болн уулмуд давж, модд һатлж яһж чи йовж ирвч? Аңгуд болн нам хамгин һалзу гисн аңгудас зәрмдән даву һалзу болдг әмтс чамаг яһад эс көндөв, харслт уга улст һанцхн эркн гисн иньгнь болсн, теднә һартнь зуг чидл бээсн хөөнь теднд нилчән хальдадг нам селм чигн угаһар чи йовжлмч? Чамаг иткхин төлө, дакад, чамар соньмсж өврлһән кехд нанд саалтг болшгон төлө, би цуг эн тоотиг медх зөвтэв.

Дурн-седкль кемжә-кец меддго, уургари цуг нарт делкәг тежәж асрсн күүкд күн — Экиг мактж туурулий! Күүнд бээдг цуг сән-сәәхн тоотнь — нарна толянас болн Экин үснәс иштә сәәхрсн тоотнь — маниг бээдл-жирһлд дурар дүүргнә!

Тимүр-ленгд тер игж келв:

— Би зуг негхн теңгс һатлвв, терүнд кесг олн арлмуд болн заһсчирин оңһс бээж, болв кемр дурта күүһән хәәхлә — аю салькн үләнәлм. Теңгсин көвөд төрж, өсж боссн күүнд холмуд һатлхд амр болналм. Уулмуд гижәнч? — би уулмуд оньглсн угав.

Согту Кермани сергмжтөһөр игж келв:

— Дурлсн цагт уул — теҗһ һазр болна.

— Хаалһдм модд бээж, э, эннь — кецу бээж. Бодһахас, аюс, зорхд болн толһаһан доргшан һазрур өкәлһчксн сүртә бухмуд харһцхав, дакад, нан тал хойр дакж барсмуд чини ижл нүддәрн хәләцхэв. Болвчн аңг болвас зүрктәлм, би теднлә, чамла әдл, күүндвв, тигэд тедн намаг — Эк гиж иткәд, саначрхж зовад, хооран һарцхав, тедн нанд харм төрцхэв. Аңгуд бас үрдүдтән дурта болдгиг, тигэд теднәннь әмн-жирһлин болн сулдан бәәлһнә

төлө күүнэс тату бишэр ноолдж чаддгиг чи медхшийч?

— Тиим, күүкд күн! Тедн күнд дорхнь икэр дурлж, зуунырж ноолддгиг би меднэв! — гиж Тимур келв.

— Күмн әмтн—даңгин эврәннь экириннь үрдүдн болжана—гиж күүкд күн цааранднь келв. Юңгад гихлэ Эк болһн эврәннь дотрк ухан-седклдән зу дакж бичкдүдлэ әдл болна. Күн болһнд Эк бәәнәлм, кенә көвүн болвчн, тер күүнәс һарсмн, нам, өвгн, чамаг болвчн күүкд күн төрж һарһсмн,— чи энүг меднәлмч, чи бурхнас өшрж чаджанаң, болв энүнәс чи чигн, өвгн, өшрж чадшгоч!

— Тиим, күүкд күн!— гиж зөрмг шүлгч Кермани хәәкрж келв.—Тиим, бухмудин цуглрлһнас туһлмуд төрдмн биш, нарн угаһар цецгс цецглхш, дурн уга болхла, хув-кишг чигн уга болдг, күүкд улс уга дурн учрдго, Эк уга болхла,— шүлгч чигн, баатр зөрмг күн чигн уга болдг зөвтә!

Тигхләнһ күүкд күн келв:

— Мини көвүһим өг нанд, юңгад гихлэ би — Экв, би түүнд дуртав!

Экд зальврж мөргий — тер Моисейиг,* Магометиг болн хар саната улсин һарар алгдсн алдр әәлдәч Иисусиг төрж һарһсмн, болв Иисус,— Шерифәддинә* келсәр болхла,— дакнас әмдрх, тигәд тер ирж, әмд чигн, үксн игн улсиг зарһла харһулхмж, Дамаскд эн йовдл, Дамаскд болхмж!

Манд цуцрлтан угаһар алдр әмтс төрж үүдјәх Күүкд күүнд мөргий! Аристотель*— Терүнә һарһсн көвүн, Фирдуси* чигн, кецү сән үгтә Саади* чигн, хорһла хольгдј ниилсн чаһр болсн Омар Хайям* чигн — бас терүнә көвүднһ. Искандер* болн сохр Гомер*— цуһар әдн Терүнә үрдүднһ, цуһар тедн Терүнә үс көкј өссмн, тедн урһцарн бамб цецгин дүңгә цагтнһ күн болһниг тер һарһтаснһ көтлж, делкән жирһлүр орулсмн,— нарт делкән байр-бахмј цуһар,— Экәс авн үүдсмн.

Балһсд хамхлж эвддг, буурл үстә доһлң догши ирвс Тимур-Гуруган уха туңһаһад тотхв, энүндән эн кесгтән тагчг бәәв, тигснәннһ хөөн цуһараднһ игј келв:

— Мен тангри кули Тимур! Би бурхна зарц Тимур, келх зөвтә үгән келјәнәв. Би әмд бәәвв, һазр мини дорм кесг олн жилин эргцд энлјәнә,— һучн жилин эргцд би эн һарарн үклин цацсн тәрәг уга кеһәд йоватав,— эврәннһ көвүн Джигангинин хәрүд терүнәс өшәһән авхин төлә, тер мини зүркнәнм нариг унтрасн төләднһ түүг

би уга кежэнэв. Нанла хамдан эмтн өрн-нутгин, балһсдин төлэ ноолдцхадми, болв — кен чигн күн, кезэ болв чигн — төрүц күүнэ төлэ ноолдсмн уга, нам күн мини нүднд чинр чигн уга болж үзгддмн, би чигн түүг — кенинь, яһад мини хаалһд тер бээхинь меддго билэв. Би — Тимур, Баязетиг диилчкэд, терүнд игж келлэв: «О Баязет, бээдлнь, государствс болн эмтс бурхнд — юн чигн биш болж тоолгджах кевтэ, хэлэһич — терчн тедниг маднла эдл улсин йосна медлд өгчэнэ: чи — хэлүр нүдтэч, би болхла доһлцгв». Тигж би терүнд, цевлэтэ цагтнь нан тал авч ирхднь келлэв, тигэд цевин күндд тер зогсж чадад бээсмн, тигж би зовлң учрсн терүнүр хэлэн бээж келлэв, тигэд би бээдл-жирһлиг хоосрсн һазрин урһмльн — хорн шарлжн мет, һашун болдгинь медвв!

— Би — бурхна зарц Тимур, келх зөвтэ үгэн келжэнэв! Ода — мини өмнм күүкд күн сууна, иим улс то-томж уга олн болдмн, тигэд эн, мини ухан-седкл дотр нанд медгдэд уга серл үүдэв. Эн нанд, бийлэһэн эдл күүнд келснлэ эдлэр келжэнэ, тигхлэрн эн суржахш, нам — некжэнэ. Тигэд би, яһад эн күүкд күн иим күчтэ чаңһ болсиг медвв — эн дурта, тигэд энүнэ үрнь — жирһлин очн, эн очнас кесг олн зун жилмүдт һалин заль падрад чигн одхмн. Цуг ээлдэч улс бичкнэсн авн өсжгой? баатр зөрмг улс болхла — түрүндэн сул чидлтэ биш бээсн болхий тигэд? О, Джигангир минь, хойр нүднәнм очн минь, чамд — һазриг дуладулад, түүг кишгэр дүүргж тэрэ цацх хув чигн бээсн биз, зуг би түүгичн цусар сээнэр услвв, тигэд тер бүтцкү күрцтрсн өңгтэ болж одв!

Олн эмтнэ ширг болсн эн күн дакнас кесгтән ухалв, тигэд аш сүүлднь игж келв:

— Би — бурхна зарц Тимур, келх зөвтэ үгэн келжэнэв! Нурвн зун мөр унсн улс, минь ода мини һазрин цуг өңцг болһнурнь һарч йовтха, тигэд тедн эн күүкд күүнэ көвүһинь олж авч иртхэ, эн бийнь болхла, — энд күлэхм, би чигн энүлэ хамдан күлэнэв; эврәннь мөрнәннь эмэл деерән көвүг олад суулһж авч ирсн күн хүвтэ-кишгтэ болхмн, — тигж Тимур келжэнэ! Тиим эсий, күүкд күн?

Тернь чирэ деерән унсн хар үсэн хооран хайчкад, терүн тал инэмсклэд, толһаһан гекэд:

— Тиим, хан! — гиж хэрү өгв.

Тигснэ хөөн эн сүртэ дүртэ өвгн босад, күүкд күүнд өкөж гекв, сергмжтэ шүлгч Кермани болхла, — бичкн көвүн мет, аһу ик байрар дүүрч игж келв:

Цецгин, оддин туск дуудас
 Нань сээхи юн бээх?
 Дурна туск дун! — гиж
 күн болһн дарунь келх.
 Хаврин чилгр өдрин нарнас
 кецү сэн юн бээх?
 Дурлсн күүкм герлтэ түүнэс! —
 дурта иньгнь тигж амлх.
 Сөөни өрэллэ теңгрт
 одд сээхи — меднэв!
 Зуна чилгр өдрт
 нарн сээхи — меднэв!
 Эңкр күүкнэм нүдднь
 цуг цецгсэс сээхи — меднэв!
 Энүнэ өкөр инэднь
 шарһ нарнас көркхн — меднэв!
 Болв цуг тоотсас
 сээхи гисн дун,
 Орчлггин цуг үүдэмжин
 эклсн туск дун,
 Нарт делкән зүркнь болгсн
 Күмн эмтнэ ачта Экин туск
 Енсг сээхи дун одачн дуулгдад уга!

Тигхлэнь, Тимур-ленг эврэннь шүлгчдэн:

— Тим, Кермани! Бурхн эврэннь күнкл ухаһан зарлж медүлхин төлэ чини келичн шүүж авхларн, эндүрсмн га!

— Э! Бурхн эврэн бийнь чигн — сэн шүлгч! — гиж огту Кермани келв.

Күүкд күн болхла, инәһэд бээнэ, цуг хаадуд болн нойдуд, цергүдин толһачнр болн нань чигн үрдүд түүнүр — Экүр хэлән бээж, бас инәлдәд бээцхәв!

Цуг эн келгдсн тоот — үнн; эн келгдсн үгмүд — эрүн чик, үнн үгмүд, энүнэ тускар мана экнр медцхәнэ, теднәс сурхлатн, тедн игж келцхәх:

— Э, цуг эн тоот — мөңкинд үнн, бидн — нарт делкәд күнкл ухата улс, шүлгчнр болн баатр зөрмг әмтс үүдәж харһж белглдг бидн, нарт делкәд цуг тоотин эк цацад, түүг туурулдг бидн — үкләс даву күчтә чидлтәвдн!

1911 ж.

* Тимур-ленг — Дунд Азиг, Персиг, Индиг дәәлж орулж авсн (1336—1405) моңһл улсин нег нутгин толһачин негнәннь — Тимуриин нерн. Тимур доһлң бәәсмн, энүнәс авн тигәд Тимур-ленг гидг нерн үүдсмн, эний болхла — Доһлң Тимур гисн үг мөн. Тамерлан гисн үг — «Тимур ленг» гисиг хажилһж келсн нерн. Эн күн эврәннь өршәңһү уга догшнарн темдгтә бәәсмн.

- * Самарканд — Тимуриин госу­дарствин хотл балһснь бээсмн.
- * Джетт — Дунд Азин ик кезэңк Джеты-Асар гидг балһсна эмтс.
- * Гуруган-Тимур — хаадудин хан болси Тимур, энүнэ бас нег нернь.
- * Кермани-шүлгч — Тимуриин өөр йовдг шүлгч, эн күн лавта үни бээсмн.
- * Аскер — турцин салдс.
- * Баязет — турцин султан, энүг Тимур диилэд, кел бэрж авсмн.
- * Монсей — кезэңк евреймүдин келсэр болхла, — ээлдэч.
- * Аристотель — ик хуучна кезэңк Грецин философ болн номт.
- * Фирдуси, эс гиж Фирдоуси — таджик шүлгч (934—1027).
- * Шерифэддин — иранск туужч, Тимуриин цага күн. Тимуриин насн-жирһлин болн бэрсн диилврмүдин тускар эн тууж бичсмн.
- * Саади — персин шүлгч, энүнэ поэзий таджик литературт бас орсмн.
- * Омар Хайям — таджик оln эмтнэ шүлгч болн номт; энүнэ билг-эрдмнь персин литературт чигн орсмн.
- * Искандер — дорд үзгин оln эмтнэ келид — «Александр» гидг нерн. Эн саамд Македоний хан Александрин — нернь туурсн полководцин болн госу­дарствени үүлдэчин тускар келгдженэ.
- * Гомер — легендарн древнегреческ шүлгч, эн — «Илиада», «Одиссея» гидг хойр поэмин үүдэхэчнь болж тоолгдна.

УРВАГЧИН ЭК

Экирин тускар энг-зах уга элвгэр келж болхмн.

Кесг долан хонгин эргцд балһсн, төмр селмэр бийән акссн хортна заг уга бүсллһнд бәәһәд оркв; сөөднь һалмуд шатдмн, тигәд сөөһин харңһу хар тамас, улан-улан кесг олн нүдд мет болж, балһсна эрсүр һалмуд үзгддмн — эн нүдд, өшәһән авчач мет, асад бәәдмн, тигәд, гетж манжах бәәдлтәһәр шатжах эн шатлһн бүсллһнд бәәх балһсна әмтст му, харңһу уха үүдәһәд бәәв.

Эрсмүд деерәс өшәтирин бүслсн зергләнъ яһж улм хавчгдәд, уутьрад йовхнь, теднә хар-хар сүүдрнь һалмудин эргнд яһж торлздгнь, цадхлц мәрдин инцхәлһн соңсгдж, бу-селмин ә, чаңһ инәдн соңсгддг болв, диилврт ицсн тер әмтсин сергмжтә дун һарснь чигн медгдәд бәәв, — тигәд, хортна инәд болн дууһинь соңсснас үлү зовлицта нань юн бәәх?

Балһсиг усар теткдг цуг саласиг хортдуд үксн улсин цогцсар дүүргәд, эрсин эргнд урһсн виноградникиг тедн цугинь шатаһад, тәрәнә һазриг ишкәд давтнулад, садмудинь уңгарнь чавчад — балһсн цуг үзг болһнасн задһа болсми, тигәд өдр болһн гилтә өшәтирин товмуд болн мушкетмүд балһсиг цө, хорһлжн хойрар асхад бәәдмн.

Балһсна уутьхн уульнцсар, дәәнд көшәд цуцрсн, геснь өлн салдсмудин отрядмүд дун уга тагчг йовлдад бәәв; гермүдин терзмүдәс шавта улсин энллсн, зүүлсн дун, күүкд улсин зальврлһн болн бичкдүдин уульсн асхрж соңсгддмн. Хооридан әмтс арһул, үгән дарж, нег-негнәннь келжәх үгиг таслж зогсаһад күүндцхәдмн, тигхләрн — өшәтир дәврәд орж аашну аль угай? — гиж чиңвртәһәр тедн чиңнцхәдмн.

Асхнас авн экләд дүң-дүлә аһарт энллһн, уульлһн хойрин ә тодрхаһар болн икәр соңсгддг цагт, холд бәәх

уулин хавчгас көк-хар өңгтэ сүүдр харч ирэд, хортна зогссн бээринь дарж бултули йовж, хамхрха эрсмүдүр өөрдэд ирдг цагт, уулин хар-хар шүдд болсн үзүртэ ир-мэг деерэһэр үлдин чавчлһнд цокгдж геедрсн керсг мет, сар харч ирдг, минь ним кемд бээдл-жириһл нег үлү тесж болшго күчр болад ирдмн.

Дөң-дамжгас цөкрсн, күч-көлснд болн өлиндэн күчндж дандсн эмтн өдр ирвэс нээлмжэн гееж, минь эн сар тал, уулмудин хурц үзүрмүдүр, хавчгин хар амнур болн хортна шуугата лагерүр сүрдж хэлэцхэдмн — цуг эн тоотс теднд үклин туск санан-серл орулдмн, тигэд зуг нег чигн одн теднд таалта, нээлмжтэ кевэр гилвкдго бээсмн.

Гермүдт шам шатахасн эмтн ээдмн, сө нигт харцһу-һарн уульнцсиг авлна, минь эн харцһуд, негл холин гүн йоралд захсн мет, бийэн толһатаһан хамднь хар плашар орачксн күүкд күн дун уга тагчг торлзад йовад йовна.

Эмтн терүг үзхлэри, нег-негнэсн игж сурцхадмн:

— Одак эн болвза?

— Эн, эн!

Тигчкэд тедн хувцнаннь захан босхад, хальчлж бийэн бултулад, эс гиж толһаһан доргшан кеһэд, терүнэ хажуһарнь гүүлдэд харцхадмн, харулин толһачнр болхла, терүнд догшн кевэр саглж игж келцхэдмн:

— Та монна Марианна, дақад уульнцд харчквт? Саглтн, таниг алад чигн оркх, тигхлэ, терүнд гемтэ күг төрүц күн хээхэр седшго...

Эн чикрэд, хоодан зогсад күлэдмн, болв харул терүнүр һаран өргшго болад, эс гиж жигшж, энүнэ хажуһарнь һарад йовж оддмн; зертэ-зевтэ улс энүг, үксн күүнэ цогц мет, эргэд һардмн, эн бийнь болхла, харцһуд үлддмн, тигчкэд, дакнас тагчгар уульнцас уульнцур арһулхан давад, дун уга болсн деерэн, негл балһснд учрсн зовлң үзүлгч илвтэ үзл мет, — цуг бийнь хар өңгтэ хувц өмссн, һанцарн эн альдаран болвчн нег үзгүр йовж оддмн, эргндэн болхла, энүг көөлдж, энүнэ ардаснь энлсн айсмуд: энллһн, уульһн, зальврлһн болн диилвр бэрхдэн нээлмжэн геесн салдсмудин уурта күүндвр ардаснь дахж, һундлта кевэр арһулхан тарж соңсгддмн.

Гражданк болн эк болсн эн, көвүнәннь болн төрскәнәннь тускар ухалдмн: балһс эвджэх улсин толһачнь

болж энүнэ үрнь — сергмжтэ болн өршәнһү уга сээхн көвүн бээсмн; эн минь шидр күртл көвүһән — төрскндән белглсн эврәннь үнтэ белг гиж, эн бийнь төрж һарад, дакад, көвүһән һарһад асрж өсксн, хорһдул бээрнь болсн—балһснанинь әмтст дөң күргхин төлә бийиннь үүдәж һарһсн сән кишгтэ күчн-чидл гиж, бахтж көвүһән тоолдг бээсмн. Кезәнәһә терүнә өвкнрин тосхсн гермүдин болн балһсна эрсмүдин хуучна чолудла, терүнлә цусн-махн өөрхн улсин цогц-яснь кевтх һазрла, оln әмтнә күслин туульсла, дуудла болн нәәллтлә минь эн зүркиг тасрлтан уга кесг зун утцн залһлдулжасмн — эн зүрки бийиннь хамгин өөрхн гисн күүһән геһәд ирхләрн, тигәд зовж уульжасмн: эн зүрки негл чиңнүр мет болв, болвчн көвүндән болн балһсндан дурлсн дуран чиңнүрдхләрн, алькнь гиигниг, юнь күндиг тер медж эс чадад бәәв.

Тигж тер, сөөднь уульнцар йовад йовдг болв, кесгнь түүг таньл уга, әһәд, хар зүстә күүг цугтаднь, өөрдәд күрч ирсн үкл үзүлгч дүр гиж тоолцхадмн, таньхларн, урвагчин экәс тагчгар хооран һарч зулцхадмн.

Болв нег дакж балһсна эрсин өөр, эжго булд, тер талдан нег күүкд кү үзв: тернь үксн күүнә цогцин хажуд өвдгләд суучксн, негл моһлцг шавр мет, көндрлһн угаһар, энрж һундсн чирәһәрн деегшән оддур хәләһәд, зальврад мөргжәж, түүнә толһа туск эрс деер харулчир арһулхан күүндәд, эрсин шүддин чолудла зер-зевмүднь харһад, харжнлладад бәәв.

Урвагчин эк ирәд суржана:

— Залучн болвза?

— Уга.

— Ахчнь аль дү көвүнчий?

— Көвүм. Залум арвн һурвн хонг хооран алгдла, әнм — әндр алгдв.

Тигчкәд, үксн күүнә өвдглж суусн эк босад, соньвр-та кевәр игж келв:

— Мадонна цугинь үзәд, цугинь медәд бәәнә, тигәд би терүнд ханжанав.

— Яһсиднь? — гиж түрүнкнь сурв, тигхләннь цаадкнь терүнд игж хәрү өгв:

— Ода төрскнәннь төлә эн ноолдж йовад, әрүн цевр нертәһән үкснә хөөн, би, эн нанд әәх йовдл үзүләд чигн бәәдг билә гиж келж чаджанав: гиигн ухата, шуугата серглң жирһлд дегд дурта билә, тигәд энүнәннь төлә, эв-

рәннь балһсндан дурлдг ухаһан соляд чигн оркх гиж ээгддг билэ, минь иим йовдлиг Марианна көвүн — ода бурхна болн эмтнэ өшэтн, мана хортдудин һардач, иим йовдл һарһв, уга болмр, түүг залж йовх толһань уга болг!..

Марианна чирэһэн бүркж авад, зулад йовж одв, маһдуртнь, өрүһэрнь, балһсна харсачнрур ирэд, эн игж келв:

— Мини көвүн — тана хортн болсна хэрүд — эс гиж намаг алтн, эс гиж нанд үүд секж өгтн, би терүнүр однав...

Теднь иим хэрү өгв:

— Чи — күнч, тигэд төрскичн чамд эцкр болх зөвтэ; чини көвүнчн — мана кен негндмдн ямаран дүңгэ хортн болна, теду мет чамд чигн тиим өшэтн мөн.

— Би — экв, би түүнд дуртав, тигэд тер — иим күн болж һарснднь, би бийән бурутад тоолжанав.

Тигхләннь теднь, энүг яахин тускар селвлцэд, игж шиидцхэв:

— Эрүн чик зөвэр болхла, — бидн көвүнәнчн һарһсн килнцин орчд чамаг алж чадшговдн, эн иим сүркэ ээмшгин килнциг көвүндән чи медулж эс дасхсиг бидн меджәнэвдн, тигэд чи яһж зовлц эдлх зөвтэг бидн кирцэд дүңжәнэвдн. Болв чи балһснд, нам ормднь бэргдсн күн болж чигн керглгдшгоч — чини көвүнчн чамд килмжән күргж бээхш, э, терчн эрлг, чамаг мартж гиж санжанавдн, тигэд — кемр чи зөвән эдлхв гиж тоолжахлачн, засгчнь минь эн бээнэ! Энчн үклэс даву ээмшгтэ болх гиж манд медгднэ!

— Э! Эн — улм ээмшгтэ, — гиж тер келв.

Тедн терүнэ өмннь ик үүд секэд, түүг балһснас һарһкад, ардаснь, түүнэ көвүнэ һарар асхрсн даамта ивтрсн цуста төрски һазр деерэһэр тер яһж йовж йовхиг, тедн эрс деерэс хэлэлдцхэв: тер цуг күчн-чидлән һарһж, эн һазрас көлән эрэ татж өргэд, балһс харсачнрин үксн цогцст зальврж мөргэд, хамхрсн бу-селмиг жигшж көләрн хэврһшән түлкэд, арһулхан йовад йовна, — экир дэврлһнэ бу-селмд дурго болдмн, зуг жирһл харсдг бу-селмиг тедн меддмн.

Тер, плащиннь дотр негл дүүрц уста ааһ һартан авч йовсн болад, тигэд түүгән цальгрулхдан ээсн бээдлтэһэр йовж йовна; уужад холдх дутман, тер улм баахн баран һарад ирв, эрс деерэс терүг хэлэжэсн эмтст болх-

ла, терүнлэ хамдан эн эмтсэс бийсэснь үрүдлһн, цөкрлһн хойр салад һарч йовсн болж теднд медгдв.

Хаалһиннь өрэлд тер зогсад, толһа деерэсн плащинь башлгиг авчкад, кесгтән балһснур хэлэв, тенднь, өшәтирин лагерт болхла, түүг һанцараһинь кеер йовхинь медчкэд, адһм угаһар, саглж түүнүр, бийләнэ эдл бас хар дүртэ кесг баран өөрдж ирцхэсиг эндэс үзцхэв.

Тедн өөрдж ирэд — кен күмб, альдаран оч йовхмб? — гиж сурцхав.

— Тана һардачти — мини көвүн, — гиж тер хэрү өгв, тигхләнэ энүг нег чигн салдс маһдлсн уга. Тедн терүнлэ хамдан зерглэд йовн йовж, терүнэ көвүнэ ямаран ухата болн зөрмг күүһинь буульцхав, экнь болхла, толһаһан омглж деегшән өргэд, тедниг соңсад йовна, тигхләрн тер нам алң болсн чигн уга — түүнэ көвүнэ тиим болх зөвтэ чигн бээсмн!

Аш сүүлднь эн, төрж һархаснь йисн сар урд меддг бээсн, эврәннь зүркнэсн салһж түүг төрүц кезэ болвчи санад уга күүнәннь өмн күрч ирсн бээнэ — көвүнэ энүнэ өмннь, торһар, килңгэр бийән орасн бээнэ, нам түүнэ зер-зев күртлнь эрдни чолуһар кеерүлһэтэ. Цуг мел негл тиим болх учрта кевтәһәр бээнэ; минь иим бээдл-тәһәр энүг — байн, нернь туурсн болн дурнь туссн күһән, тер кесг дакж зүүдндән үзсмн.

— Эк минь! — гиж тер келэд, түүнэ һаринь үмсв. — Чи нан тал ирвч, чи намаг медсн болжанаң, ода би эн харалин һэ балһсиг маңһуртан диилэд орулж авнав!

— Чи эврәннь төрж һарсн балһсан дээлхәрий, — гиж экнь түүнд сергэв.

Эврәннь диилврмүдтән согтсн, бас чигн ик туурмж күцхәр мээртэд ухаһан геесн эн, баһ насна цагинәрн модьрунар халурхж, эkdән игж келжәнэ:

— Би орчлң деер төрлэв, орчлңгин төлэ, түүг өврм-жәр сүрдәхин төлэ төрж һарлав. Би эн балһсиг чини төлэ әрвлэд бәәһэтәв — энчн мини кәлдм шаагдсн модн мет болад, мини эврәнм седсн туурмжан түргәр күцхдм һанд саалтг болжана. Болв ода — маңһуртан — би көшүн улсин эн үүринь хамхлж эвднәв!

— Теднчн, захан чолун болһн чамаг бичкнәсчн авн медә, нам ода күртл тая, — гиж экнь келв.

— Чолуд — кемр тедниг күн күчәр үг эс келүлхлэ, тедн келн угалм — мини тускар уулмуд эклэд үг келт-хә, тер мини күцлм!

— Болв — эмтнь яахмб? — гиж экнь суржана.

— Э тиим, би теднэ тускар меднэв, эк! Тедн нанд кергтэ, юнгад гихлэ, зуг эмтнэ ухан-серлд баатр йовдл зөрмг үкл уга мөцкинд бээдмн!

Экнь игж келв:

— Баатр зөрмг күн гисн — үклин өмнэс босад, түүнд харшлж, жирһл үүдэсн күн, үклиг диилсн күн—баатр зөрмг болдмн...

— Уга! Хамхлж эвддг күн, балһсд тосхж үүдэдг күнлэ эдл, бас тиим туурмжта болдмн. Хэлэлч — Римиг Эней* аль Ромул* тосхсинь бидн медхшвдн, болв эн балһс хамхлж эвдсн Аларихин* болн нань чигн зөрмг улсин нерд ил тодрха темдгтэ, — гиж эн хэрү өгв.

— Эн балһсн болв цуг нердэс давуһар удан цагт бээж, — гиж экнь сергэж келв.

Тигэд эн, эклэһэн хоюри нари сүүрлтл күүнднэ, экнь энүнэ тоолвр уга үгинь улм дару-дарунь таслад, энүнэ бийиннь зөргтэ толһань улм доргшан һудинһэд ирв.

Эк — үүдэдмн, Эк — даңгин хэлэж хардмн, тигэд түүнэ хажуд хамхрлт-эвдрлтин тускар келнэ гисн — түүнэ өмнэс сөрэд келлһн мөн, болв көвүнь энүг эс меддг төлэдэн тигэд экиннь жирһлин учр-утхиг бурушаж бээсмн.

Эк — даңгин үклин өмнэс зүткдмн; оln эмтнэ гермүдт үкл авч ирдг тиим күүнд Эк кезэчн дурго болчкад, терүнлэ дээсрхдмн — түүнэ көвүнь, зүркиг үрэжэх туурмжин хоосн тоолврт авгдж одчкад, энүг үзсмн уга.

Кемр Эк эврэн үүдэһэд, хэлэж харад бээдг жирһлин туск керг-төр халгджасн цагт Эк, аэдго, зөргтэ болдглаһан эдл, — йилһл уга тиим ухата болчкад, хээрлт уга аң мет болж оддгиг тер бас эс меджэсмн.

Эк бөкчинһэд сууна, энүнд толһачин байн палаткин сеглчксн ил хажуһарнь балһсн үзгдв, үрнь төрж һарсн таалмжиг болн ода эн балһсиг хамхчж эвдхэр седжэх көвүг төрж һарһхдан эн балһснд зовлңгиг тигхд тер хамгин түрүн болж медсмн.

Нарна хар-күрң толянь балһсна эрсмүдиг болн бээшнүдиг цусн-улан герлэр бүркв, терзин шилмүднһ му йор үзүлж гилвклдв, цуг балһсн бийнь мел шавтсн болж медгдв, кесг зун шавас жирһлин цусн улан шүүсн асхрад бээв, цаг өңгрэд ирв, балһсн, үксн күүнэ цогц мет, харлад ирв, тигхлэнь, өңгрсн күүнд бәрсн зул мет, терүнэ деернь оддуд чирмлдж шатв.

Тенд, өшөтүрүн оньг тусхашгон төлө шам шатахасн
әһәд бәәдг гермүдт, нүд чичм-харңһу уульңцст, үксн
улсин цогцсин үнрәр болн үклән күләжәх улсин әәмж
шимлдсн үгәр дүүрсн уульңцст — тенд цугинь болн цу-
һарһинь Эк үзв; меддг, өөрхн, эңкр тоотнь энүнә өм-
ннь тагчгар түүнә шиидвринь күләһәд зогсв, тигәд эн
бийән эврәннь балһсаннь цуг улсин экв гиж санж то-
олв.

Уулин хар ора талас дора һазрур үүлн доргшлж буу-
һад негл живртә мөрд кевтә, үклән күләжәх балһснур
хурдллдв.

— Кемер болм дүңгә харңһу болхла, бидн түүнүр
сөөдән чигн дөврәд бәәхвдн. Нарн нүдн тал тусад, да-
кад, зер-зевин гилвклһн нүд асад кү алхд невчк эвго,
тиим цагт йирдән төв бишәр кесг дакж чавчгдна,— гиж
түүнә көвүнь эврәннь үлдән эргүләд хәлән бәәж келв.

Тигхләнь экнь келжәнә:

— Наар, толһаһан мини өрч деерм тәвәд, бичкндән
ямаран серглң, сән, өр жөөлн бәәсэн, дакад, цуһар ча-
маг яһж дурлдг бәәсиг сергәһәд амр...

Көвүнь үгинь соңсад, эк талан өөрдәд өвдглж кев-
тәд, нүдән аһчкад келжәнә:

— Би зуг һанцхн туурмжд болн намаг эн бәәсн бәә-
длд төрж һарһсндчн чамд дуртав.

— Күүкд улс яахмб? — гиж, терүнүр өкәж экнь
сурв.

— Тедн — оһн, тедн дегд әмтәхн тоот мет, йир түр-
гәр кү жигшәнә.

— Чи тигәд үрдүд һарһл уга бәәхәр седжәнч? —
гиж эк аш сүүлднь түүнәс сурв.

— Теднәр яахв? Тедниг әмтнд алулхин төләй? Нан-
ла әдл бас нег күн тедниг алчкх, тигхлә эннь нанд зовлн
болх, тер цагт би, теднәс хәрүһән авхдан, көгшн бол-
чкад, чидл тату болхв.

— Чи сәәхнч, болв һалин цәкллһн мет, чи үрн уга
хооснч, — гиж экнь саналдж келв.

Тигхләнь көвүнь инәмскләд, игж хәрү өгв:

— Э, цәкллһн мет...

Тигж келчкәд, бичкн күүкд мет, экиннь өрч деер
үргләд унтад одв.

Тигхләнь экнь түүг эврәннь хар плашарн бүркчкәд,
түүнә зүркнднь утх шаав, көвүнь чичрчкәд, дарунь гил-
тә үкж одв — көвүнәннь зүркинь альд цокдг бәәсинь тер

сээнэр меддг билэлм! Эврэннь өвдг деерэсн түүнэ өңг-рсн цогцинь, алцтрж ээмсн харулчирин көл талнь хайчкад, балһсна үзгүр хэлэжэһэд игж келв:

— Би — Күн болсндан төрскнәннь төлэ чадх зөвтэ тоотан цугинь кеж күцэвв; би — Эк болсндан, эврэннь көвүнлэһэн үлджэнэв! Дакж нанд хойрдад көвү һарһхд ора болж одв, мини насн-жирһлм кенд чигн керго.

Тигэд, экин бийиннь цусн-махмудас үүдсн көвүнэ цуснд одачн халун бүлэнэри бээһэ бээсн тер утхиг, бат һарарн эк эврэннь өрчүр шааһад орулв, зүркндэн бас чикэр харһулв—кемр зүркн энлж зовжахла, түүнд тусх-ахд амр.

1911 ж.

* Мушкет — кезэңк цага ик кецтэ селм.

* Эней — Троянск дээнэ герой. Эмтнэ келэр болхла, Римск государствиг түрүн болж тер тогтасмн.

* Ромул — Римин легендарн бүрдэһэчнь болн түүнэ түрүн хань.

* Аларих — вестготмудин хан, 410 жил Римиг булаж орулж авад, хамхлж эвдсми.

ЗАҮСЧИН ГЕРЭСН.

Хорха, эрвэцэс жиигнэ.

Оливин* нигт хамтхаснд негл төмрэр кегдсн кесг миһн чивчһсд татата бээсн болж медгднэ, сальки хату хамтхасдиг көндөһэд нээхлүлнэ, тедн эн чивчһсдлэ харһсн болна, тигхлэнь тасрлтан уга гиигн харһлһн аһариг халун, согтулм аәһэр дүүргнэ. Эн — одачн көгжм биш, болв нүднд эс үзгддг һармуд кесг зун эс үзгддг арфд*) көг орулсн болж медгднэ, тигэд, минь ода тагчг, э уга болсна дарунь гилтэ нарнд, теңгрт болн теңгст нерэдгдсн йөрөлин күчтэ чивчһснэ частр гентки күңкни гисн болж, — даңгин чинвртәһэр күлэгднэ.

Сальки үлэхлэ, модд нээхлдэд, негл уул талас ораһан сажлдад теңгсүр аашцхасн болж медгднэ. Эргин ирмэгд бээх чолудиг дольган нег кемжәһэр болн бүткү дууһар шавдж цокна; теңгс — цуг бээсн бийнь эмд цаһан-цаһан толвар дүүрч, негл то-томж уга шовуд үүнэ көкрңһу өңгтэ тегш усн деернь буусн болж медгднэ, цуһар тедн нег үзг хэлэж усчж өөмлднэ, тигж йовад гүүнд булхад уга болж одчкад, дакад һарч ирлдэд, эрә соңсгдмар шуугцхана. Тигэд, тедниг эврәннь ардас дахулж йовх мет, бийсьн бас эн бор шовудин бээдлтэ хойр керм, һурваһад давхр жилксән деегшән ик өндрт өргкскн, ик холд усн деер нээхлдэд йовна; цуг эн тоотс йоста жирһлин бээдл уга, давж одсн, мартгдад бээсн зүүднэ бээдлтэ болж медгднэ.

— Сөөдән чаң сальки көдлх!—гиж шаржңсн үүрмг чолугар асхата бичкн пляжд, чолудин сүүдрт суусн көгшн заһсч келв.

Дольган чолуд деер теңгсин урһмлин үнртә шар, алтна өңгтэ болн көк ноһана сутид авч ирж хайж; халун, чолун хойрас ноһан хумхарснь үзгднэ, давста аһар йо-

дин ишклц үирэр ивтрж. Пляж тал атхлдсн дольгас нег-негнәннь ардас ирлдэд бээнэ.

Көгшн заһсч шовуна бээдлтэ — бичкн, хавчгдсн чирэ, монхисн мөөлүр хамр, дакад, арснанны бүтнкү хур-нясд заагас эс үзгддг, төгрг, зөвэр сэн хурц болх зөвтэ нүдд үзгднэ. Хариннь хурһднь дегэшн, эрэ көндрлднэ, тигчкэд махнь шүүрсн эцн.

— Тэвн жил хооран, зерг, нег дакж бас ним, серглц болн айста, цугтан инэлдэд, дуулдад бээдг өдр билэ. Мини эцгм дөчтэ, би — арвн зурһата билэв, тигчкэд, би күүкнд дурлчксн цаг билэ, эн болхла арвн зурһата наснд, дакад, сэн гидгэр нарн герлтжэсн айта жирһлтэ цагт йирдэн учрдг йовдл бээсмн,— гиж өвгн, дольгасин шууганла болн хорха, эрвэкэсин жиигжэсн ээлэ ирлцүлж келв.

— «Гвидо, пеццони йовж аңнхмн»,— гиж эцгм келв.— Пеццони гисн,— зерг, дегд нэрхн болчкад, амта, оошг өңгтэ жиүртэ заһсн болдг, түүг онданар — кораллов заһсн — гиж бас нерэдцхэнэ, юңгад гихлэ, кораллс бээх һазрт, ик гидг гүүнд тер заһсн бээрлшнэ. Түүг, жахран хаяд, оңһцан зогсачкад, күнд чикдхтэ дегәһәр аңндмн. Сээхи заһсн.

Тигэд бидн, сэн аңлһнас нань ондан ю чигн ухаллго, һарад йоввдн. Мини эцгм — чидлтэ бат, дамшлтта заһсч күн бээсмн, болв энүнәннь өмнхн эн гемнллэ — өрчнь өвдв, дакад, түүнэ хариннь хурһд шаркланас көлтэ үрж одсмн — эннь заһсчирин гем бээсмн.

— Эн йир мектэ болчкад, хорлтта һалзу салькн негт эн манур эрг талас жөөлн таалмжтаһар, негл арһулхан теңгсүр түлкжэх метэр — тенд, энти танур эс медгдмәр өөрдэд ирнэ, тигжәһэд генткн негл та түүг һундасн кевтэ, һәрэдж дэврнэ. Оңһц мел эн цагла жахрас алдрад, сальк үрүдэд урсна, зәрмдән йоралнь деешән хэләһэд чигн одна, эмтснь болхла, — усн дотр үлднэ. Эн тоот нег минутин дотр болж одна, та нам керлдж үг келж, эс гиж бурхна неринь дуудж чадтлти, таниг эргүлэд, дүһрулад, цаарандан холд уужулад көөһэд йовна. Деермч күн нам эн салькн дорхнь деер серлтэ. Тигэд хәрнь — эмтн, аюл дорхнь оньдинд үннч болна.

— Э, тигэд минь эн салькити маниг эргэс дөрвн дууна уужмд йовтлмдн ирж цокв — үзж эс бэнт, төрүц өөрхнд цокв, болв генткн, санмср уга бээтлмдн, ээмтхэ, кишго, күн мет цокв.

— «Гвидо!—гиг эцгм күчнь тасрж одсн харарн хэ-
эвсэн шүүрн йовж келв. — Тесж үз, Гвидо! Шулунар—
жахр!»

— Болв намаг жажр харнад автлм, эцгм өрчөрн хэ-
эвд цокулад авб — түүнэ хараснь хээвс алдрж одв —
тигэд тер, оңцин йоралд ухан-сегәһән алдад нурад унв.
Түүнд дөң күргдг цол нанд уга билэ, агчмин зуур мад-
ниг хольвлад хайчкх бээсмн. Түрүлэд — цугтан шулу-
нар кегдж одна: намаг хээвс авад суухдм — бидн усна
тоормд бүслгдчксн, нам нег үзгүр усчж йовжвдн, саль-
кн дольгасин деерк үзүрмүдинь таслад, гелң кевтә ма-
ниг усар цацад бээв, зуг гелң дорхнь улм сәәнәр шунж
цацхларн, мана килнцсиг уахар төрүц гүжрсмн биш.

— «Энчн әәмшгтә йовдл, көвүн минь! — гиж эцгм,
серл орад, эрг тал хәләжәһәд келв. — Энчн кесгтән бо-
лх, эңкр көвүм минь».

Кемр баһ наста болхла, — учрсн әәмшг амр иткж
болхш, би хәәвдхәр седвв, усн дотр әәмшгтә йовдл учр-
сн цагт — хорлтта эрлгүдин әмсхл болсн эн салькн сән
дурарн танд кесг миңһн үкәр малтчкад, үн-шаң угаһар
оршалһна көгжм дуулж усн дотр ямаран көдлмш кех
зөвтә болна — цугинь кенә.

— «Гвидо, тагчг су, — гиж эцгм инәмсклж толһаһа-
сн ус сажн бээж келв.— Хустгудар теңгс хучлад, яма-
ран олз бәәдв? Чидлән әрвлж йов, эс гихлә чамаг герт-
чн кидән күләлдәд бәәх».

— Ноһан өңгтә дольгас мана бичкн оңциг, бичкн
күүкд мәәчг хайжах мет, авад хаяд йовна, тедн маднур
оңцин ирмәг һатцас хәләлдж, толһа деермдн чигн һар-
идад, оркллдад; чичрүлэд бәәнә, бидн гүн нүкнд чигн
уннавдн, цаһан зо деер чигн өөдлж һарнавдн — эрг
болхла, маднас бас чигн улм цаарандан холдад зулад
йовна, тигчкәд, мана оңиц мет, бас бииләд бәәнә. Тиг-
жәтл эцгм нанд:

— «Чи һазрур хәрү ирәд чигн бәәхч, би — ирхн
угав! Заһсна болн көдлмшин тускар би чамд ю келхим
соңсжав...» — гиж келв.

Тигәд тер, ямаран болвчн цуг заһсдин авъясмудин
тускар тедниг альд, кезә болн яһж күцлтәһәр анж бол-
хин тускар медсән, цугтнь нанд экләд цәәлһж келв.

— Бидн нам зальврад мөргхлә, сән болхмн болвза?—
гиг би, мана кергмдн муурч йовхиг үзчкәд селвгән өг-
вв: бидн хойр,— негл дөрвн үзгәсмдн шүддүдән манур

ирзэлһсн цаһан-цаһан баргудин заагт йовх хойр чин-
дһн болвдн.

— «Бурхи цугинь үзжэнэ!—гиж тер келв.—Һазр де-
ер бээхин төлэ үүдсн эмтс минь ода теҗс дотр үкжэ-
хнь, дакад, теднэ неҗнэ эмд һархдан эс нээлэд, көвүн-
дэн медсн тоотан тер цугтнь келж өгх зөвтэнь терүнд
теҗдгтэ. Көдлмш һазрт боли эмтнд кергтэ — бурхи
энүг меддмн...»

— Тигэд эцгм нанд көдлмшин тускар медсн тоотан
цугинь келчкэд, эмтнлэ яһж бээхин тускар эклэд келв.

— Ода намаг сурһх цаг мөний? — гиж бй келвв.—
Һазр деер чи игж келдго билэч.

— «Һазр деер үклиг би ним өөрхнд ирсинь меддго
билэв».

— Салькн, аң мет, ууляд бээнэ, дакад деернь долъ-
гас цацгдад йовна — нанд соҗсххин төлэ эцг хээкрх
зөвтэ болна, тигэд тер хээкрдмн:

— «Неҗл чамас деер чигн күн, чамас дор чигн күн
уга гиж оньдин тоолж бэ, — эн чик болх! Цаһан яста
күн боли заһсч, гелц боли салдс — цугтан эдн неҗ цогц
мөн, чи чигн, — йилһл уга тер улсла эдл, — түүнэ эрк
биш кергтэ мөчнь болжанаач. Күүнд сээнэснь мунь ик
гиж санж, төрүц бичэ тоол,— түүнд сэнь ик, элвг гиж
сан,— эн тиим болх чигн зөвтэ. Эмтн бийэсн сурсн тоо-
тиг өгцхэнэ».

— Эн тоот шудрһ шулуһар дегц келгдсн уга, мел
командин авцтаһар келгдв: бидн долъганас долъганур
авад шивгдэд йовнавдн, тигэд дорас чигн, деерэс чигн,
усна цацгдсн умш һатцас би эн үгмүд соҗсвв. Кесгинь,
нанд күрхэснь урд, салькн үлэхэд авад йовж одад бээв,
кесгинь би медж чадсн угав, — зерг, минут болһн үклэр
сүрдэж ээлһжэх цаг — сурһмж авлһна цаг болхий! Би
сүрдэд бээвв, теҗсиг иим һалзуһинь би түрүн болж үз-
жэсм тер, тигэд би энүн дотр бийэн арһ-чидл угаһан
медвв. Тигхд эс гиж хөөннь, эн йовдлин тускар сергәһэд
келхлэм, нанд неҗ санан серл зүүгддг билэ, тер эндр өдр
күртл чигн мини зүрки дотр эмд кевтэн бээһэтэ.

— Минь ода эцгэн үзжэх мет болж меддгднэ: тер гем-
тэ хойр һаран делгэд, онһцин амнас хурһдарн чанһар
атхчксмн, онһцин йоралд сууна, толһа деерк шляпнь ус-
нд киисэд йовж одсн, долъгас түүнэ толһа боли ээм де-
рәһәрнь барун хажуһаснь чигн дэврлдэд, ардаснь чигн,
өмнэснь чигн цокад бээнэ, эн толһаһан сажад, түргэд

йовна, тигжәһәд, бәәжәһәд-бәәжәһәд нанд хәәкрж кел-
нә. Эн чигтәрәд бичкәхән бәәдлтә болж одв, энүнә нүд-
днъ болхла, сүрдлһнәс кәлтә, нам өвдлһнәс чигн тигсн
болх, икдж оч, өвдлһнә зөвүрәс тигсн болх — би тигж
санжанав.

— «Соңсжа! — гигәд нанд хәәкрдмн. — Эй — соңс-
жанч?»

— Зәрмдән би:

— «Соңсжанав!» — гиж хәрү өгдв.

— «Медж ав — күүнәс цуг сән тоотинь».

— «He!» — гиж би хәрү өгдв.

— Эн, һазр деер нанла тигж төрүц кезәчн күүнддмн
биш. Серглң, сән, өр жөөлн болдмн, болв тер намар на-
ад бәрсн, эс итксн бәәдлтәһәр, намаг тер одачн бичкнд
тоолж санна гиж нанд медгддмн. Зәрмдән эннь намаг
һундадмн — баһ насн бийркг болналм.

— Түүнә хәәкрлһнь мини сүрдлһим буурулдмн, бә-
әдлнь, тигәд чигн би цугинь иим сәәнәр меддг бәәдлтәв.

Заһсч өвгн тагчг бәәжәһәд, цегән тенгрүр хәләчкәд,
нүдән чирмәд инәмсклчкәд, дакад келв:

— Әмтнүр оныглж хәләһәд йовхларн, зерг, ухандан
хадһлна гисн, юм медснлә әдл, тигәд улм икәр юм медх
дутм, сән тоотиг улм икәр үзнәч — минь энтн тиим юмн
итктн!

— Э, тиим болжана — би түүнә, нанд эңкр чигтә чи-
рәһинь болн хойр ик нүдинь ухан-седклдән хадһлатав—
тедн нан тал болһамжта кевәр, дурлж хәләцхәлә, тигхд
мини медсәр болхла, — би эн өдр үкшго хүвтә күн бәәсн
болжанав гисн бәәдлтәһәр тедн хәләцхәсмн. Әһәд, сү-
рдәд бәәвв, болв үкшгоһан медләв.

— Маниг аш сүүлднъ дольгас хольвлад оркв. Ода—
бидн хоюрн буслжах усн дотр, маниг сохрулад аныгдул-
жах көөсн дотр йовнавдн, дольгас мадниг авад шивәд
йовна. Оңһин йоралла чигн харһулад цокна. Бидн кү-
лж болх зөвтә тоотан күн суудг көндлң скамейклә цу-
гинь күлчкләвдн, мана һартмдн деесн бәәнә, бидн чид-
лтә бәәтлән, эврәннь оңһасн салж тасрш угавдн, болв—
усн дотр тесж бәәхд күчр. Кесг дакж эңг бидн хойр оң-
һин йорал деер авч шивгдвдн, болв дарунь гилтә бидн
уснд уһагдад хайгдж однавдн. Иим саамд энүнд хамгин
әркн гиснь — толһа эрглһн, чикн таңхрлһн болн нү-
дн сохрлһн, нүдн, чикн усар дүүрч одв, тигчкәд, нам
усн дегд икәр зальггдад йовна.

— Эн кесгтэн — долан час дүнгэд игэд бээв, тигжэ-
хэд генткн салькн эргж авад, күчтэ кевэр эрг тал дэврв,
тигэд маниг һазрур усчулад авад һарв. Минь энүнд би
байрлад:

— Батар бэрж йов!—гигэд хээкрвв.

Эцг бас нег юм хээкрэд келлэ, зуг би:

— «Хамхлчкх...» гисн негхн үг соңсвв.

— Эн чолудин тускар ухалсн бээж, тедн одачн ик
холд бээлэ, би терүг иткн угав. Болв тер иим кергиг
нан дорхнь деерэр, сээнэр меддг билэ, — бидн уулмуд
болсн усн дотр, хорхандг кевтэ, оңһцла наалдж одчкн,
түүнлэ харһж цокгда йовж зөвэр муурч одсн, ода чидл-
мдн чилсн, бээсн бийсмдн менрж одсн усчад йовнавдн.
Энүнд кесг цаг өңгрв, болв эргин хар уулмуд үзгдэд ир-
хлэ — нам келж болшго түргэр күцгдэд йовв. Тедн нээ-
хллдэд, мадн тал өөрдэд йовцхана; мана толһа деер
көмргдн гижэх мет, усн деер улм өкәһэд йовна, цаһан
дольгас мана цогциг деегшән өсргэд хаяд бээнә, мана
оңһц, негл һосна дор хамхржах яңһг мет, тачкнад йов-
на, би ода оңһцасн салж одвв, хад чолудин утх мет ир-
тә, хамхрад кемтрж одсн хар-хар орасинь үзжәнәв, бий-
иннь деер ик өндрт, энүнә дарунь — эн эрлгүдин хум-
сдин деер эцгәннь толһа үзжәнәв. Түүг хойр час бол
кад оч эмтн бэрж авб, нурһнь хуһрад, толһаннь яс
экн күртлән цоорч оч. Толһаннь шавнь ик бээсмн, те
нә дотрк экнәннь зәрмнь уһагдад, уга болж оч, болв
бор өңгтә тасрхас улан-улан сутцтаһан, негл эрдни ч
лун эс гиж цуста көөсн мет, цоорхан шав дотр бээсиг
үзсэн меднәв. Тер дегд сүркә кевэр эвдрсн бээсмн, бээ-
сн бийнь хамхрж-хамхрж оч, болв чирәнә — цевр, тог-
тун, тигчкәд, хойр нүднь сээнәр, заг угаһар аһыгдж.

— Бий? Э, би бас зөвәр икәр цокгджв, эрг тал на-
маг серл-сегән уга бээтлм һарһж авцхаж. Мадниг һаз-
рур, Амальфин ца хажуд тал-талдан улсин бээрнүр
авч ирцхәв, болвчн тедн эврә улс — тедн бас заһсчнр,
иим-иим йовдлмуд теднд өврмж болдмн биш, хәрнә
нам тедниг сән седклтә улст тохрулна: ээмшгтә бээдл-
жирһлд бээдг улс оньдин сән, өр жөөлн болдмн!

— Би эцгиннь тускар санжасан цөөлһж, күүцднә ке-
лж чадсн угав гиж санжанав, эн тоот, тәвн жилин эр-
гцд зүркндән хадһлад бөөһәм, онц өвәрц сән үгмүдәр
келгдх зөвтә, нам дун чигн болх зөвтә болх, болв — би-
дн, эгл улсвдн, тигэд дурлсн, седсн тоотан тигж сээхнәр,

заһсн мет келж чадхшвдн! Дотран санж тоолдгмдн болн меддгмдн, келж чаддгтан дорхнь даңгин ик болна.

— Энүнд цуг учр-утх болжахнь — мини эцгм үкх цагтан үкләсн мөлтрж һаршгоһан медәд, түүнәсн әәсн уга, мини тускар — эврәннь көвүнә тускар бас мартсн уга, тигәд тер бийнь ю эрки кергтә гиж тоолжасн болна, терүгән цугтнь нанд келхдән чидл чигн, цаг чигн олж чадв. Жири долан жилин туршарт би әмд бәәжәнәв, тигәд нанд түүнә цәәлһж келж иткүлсн цуг тоотнь — үнн! — гиж келж чаджанав.

Өвгн толһадан өмссн, кезәнә нег цагт улан өңгтә бәәсн, ода күрңтрж одсн өлгмр башлган авад, түүнәсн һанз һарһж авад, ил нүцкн, күрл мөңгнә өңгтә толһан өкәлһжәһәд игж келв:

— Цуһар үнн, үнтә зерг! Әмтн тиим, ямаран бәәдл-тәһинь та үзхәр седжәнәт, тедтн мел тиим болна, тедниг өр жөөлн, сән нүдәр хәләтн, тигәд танд чигн сән болх, теднд чигн — сән болхмн, энүнәс тедн улм бас чигн сән болх, та чигн—тиигхт! Энтн — йиринә төр!

Салькн улм чаңһрад бәәв, дольгас бас чигн өөдләд, хурцад, цаһаһад ирв; теңгс дотр шовудин то улм элвв, тедн бас чигн улм адһлдж цаарандан усчлдв, зуг һурваһад давхр жилкстә хойр керм теңгр-һазрин ниилврин көк татасна ца хажуднь бултад уга болж одв.

Арлин чагчм эргс дольгасин көөсәр дүүрв, көкрңһү өңгтә усн аксмлад, цәлгрж асхрад бәәнә, энднь хорха, эрвәкәс цуцрлтан угаһар шунж жиигцхәнә.

9112 ж.

* Олив — мөнкинд көкәр бәәдг модн.

* Арф — чивчһстә көгжм.

ДЖИОВАННИ ЯЪЖ СОЦИАЛИСТ БОЛСНА ТУСКАР

Хуучн виноградникин багц`бурас дотр бултж одсн цаһан кантина* үүднд, минь энүнэ ижл бураһас тохшрж урһдг болн китдин үүрмг-үүрмг бамб цецгин бээдл харһж гүрсн сегин дорк сүүдрт, столын өөр, графинтэ чаһр тэвчксн, ширдэч Винченцо, слесарь Джиованни хойр сууна. Ширдэчнь бичкн цогцта, ярзһр яста, хар күн; түүнэ хар нүднднь күсл күцгч күүнэ ухарлыг, жөөлн инэдн герлтнэ; түүнэ деерк урлнь болн хойр халхнь көкртлэн хусата бийнь, — чирэнь эн инэднэс бичкн күүкдин гени чирэн бээдлтэ болж медгднэ. Түүнэ амни бичкн, сээхн болчкад, күүкн күүнэ амна бээдлтэ, харинни баһлцгнь болхла — ут, тигчкэд, хариннь хурһндан алт болсн бамб цецгс эргүлжәһэд, түүг көвкһр урлмудтан шаһад, нүдэн аняд бээнэ.

— Тиим чигн болх — би меджәхшв — тиим чигн болх! — гиж эн, цохасн авн хавчгдж одсн толһаһан нээхлүлн бээж келв, тигхлэнь тохшрсн шар үснь түүнэ өндр маһна деернь тарж унв.

— Э, Э! Цаарандан улм ардарлх дутм, эмтн бас чигн зүткмһэ болна! — гиж Джиованни — ик толһата, өргн далта-ээмтэ, атхлдсн хар үстэ көвүн баттаһар келв; терүнэ чирэнь улан мөңгнэ өңгтэ, хамрнь нарнд шатад, эмн уга арсна цаһан гилвсәр хучгдж оч; хойр нүднь — ик болчкад, таалмжта царин нүддлэ эдл, тигчкэд зүн хариннь эркэнь уга бээж. Түүнэ келсн үгнь — тосн, төмрин тоорм хойрт ивтрсн хариннь көндрлһнлэ эдл, бас тиим арһулхн, адһм уга. Хуһрха хумсдта хар хурһдарн чаһр кечксн чирк шаһад бәржәһэд, тер цаарандан бөдүн дууһарн келжәнэ:

— Милан, Турин* болхла,— шин эмтс кевлгддг, шин ухан-серл үүдж хардг ончта сэн мастерскоймуд! Архулджа невчк — тигэд назр деерк эрүн цевр седклтэ болн ухата болх.

— Э! — гиж бичкн цогцта ширдэч келчкэд, чиркэн өргэд, чаһрарн нарна толя көөлдж наадн бээж дуулв:

О, мана өдрмүдт өрүһэр
назр ямаран дулахн.
Болв — бидн өсввдн,
терүн деер киитн!

— Цааран, ардарлх дутм, көдлмш улм сэн гиж би келжэнэв. Ода французмуд маднла эдл игж залху кевэр бээжэхш, цааранднь немшнр, аш сүүлднь, орсмуд— эдн йоста улс!

— Э!

— Зөв чигн, йосн чигн уга тедн, ода сулдан бээлһнэсн болн сул жирһлэсн хөөһх ээмшглэ харһн йовж, тедн аһу ик керг-үүлдвр күцэчкв! — минь эднэ нилчэр цуг дорд үзг жирһлүр асж босвш!

— Баатр зөрмг улсин орн-нутг! — гиж ширдэч, толһаһан өкэлһн бээж келв. — Би теднлэ хамдан бээхэр седх билэв...

— Чий? Чи тенд долан хонг болад мөснэ тасрхад хуврх билэч! — гиж слесарь, альхнаннь хэврһэр өвдгэн цокж келв.

Хоюрн тигчкэд, үнн седклэри инэлдцхэв.

Теднэ эргнд бээх көк болн алтн өңгтэ цецгэс нарна толясин ут татаста аһарт чичрлдэд бээнэ, графинэ болн чирксин цегэн шилд альмандинэ* өңгтэ чаһр улаж герлтнэ, холас теңгсин торһн мет шуржһнсн э нааран өөмж ирнэ.

— Тигэд, сэн седклтэ иньгм—Винченцо, намаг яһж социалист болсна тускар чи шүлгэр келж өгич,— гиж, маасхлэж инэн бээж, слесарь келв, — чи терүг меддвчи?

— Уга, чи энүнэнь тускар төрүц келсн уга билэч. Эн арснчн чини цогцин ясн деер дегд сээнэр үмскэтэ, тигэд чигн — чи эн арсндан эн кевэрн игэд харчич! — гиж санжалав, — гиж ширдэч, чиркдэн чаһр келд, хоожжасн улан чаһр дахж инэн бээж келв.

— Би, чамла чигн, цуг эмтслэ чигн эдлэр, нүцкн, хэрг кевэр төрж харлав; баһ цагтан байн гергнэ тускар

күсл кедг билэв, офицерин нер зүүхин төлэ шүүвр өгхэр салдс цагтан сурһуль сурлав, нарт делкэд цуһар сэн эс болһн болн һэргтэ кевэр бээһн—ичр!—болдгиг би хөрн һурвтадан медлэв.

Ширдэч стол деер тохалдж өкәһэд, толһаһан деешән өндәлһчкәд, уулур ширтж хэлэв, тенд, минь уулин чагчм деернь, ацмудан нээхлүлсн ик-ик шар харһа модд урһсн бэәнә.

— Мадниг — мини ротиг — Болонья балһсн тал йовулла; тенд крестьянмуд үүмлдсн, зәрмснь — кәлснә үншаң кимдрүлхиг некцхәв, наадкснь — жалв эрк биш өөдлүлхин тускар хээкрлдв, эднь чигн, теднь чигн зөвтә биш болж нанд медгдв: һазрин кәлснә үн баһрулх, кәдлмшин жалвинь өөдлүлх гисн юн түнг йовдл болжана!—гиж би санвв,—әннь һазр эзлжәсн улсиг уга-яду кәһәд оркхгов... Нанд, балһснд бээдг күүнд болхла, эн тоот цуһар—керг уга болн тоолвр уга йовдл болж медгдв. Тигәд би ик гидгәр уурлвв, энүндм һаң халун, нег ормасн нег ормур даңгин нүүлһн, сөөднь харулд церглһн улм дөң болдмн, тигчкәд, меджәнч, тер боссн улс помещикудин машидинь хамхлсн деерән, эднд тааста буудян тәрәһинь шатав, дакад, теднә бийсиннь биш гисн тоотиг цугинь үрәв.

Тер бичкн-бичкнәр чаһран зальгад уучкад, бас чиг улм чаһрж авад, цааранднь келв:

— Тедн кеер теегт баглрад, негл хөд мет йовцхав болв тагчг, сүртә, керг-үүл күцәж йовх бээдлтәһәр йовцхав, бидн теднд жид үзүлэд, зәрмдән — хундгар түлкн йовж, тедниг тараж көөввдн, тедн болхла, эәлһн угаһар, адһлһн угаһар тарад зулцхадмн, тигчкәд, дакнас цуглрдмн. Эн болхла чонжд үдән ном умшлһн мет, уудьврта болдмн, тигчкәд, негл безг гем кевтә, өдр ирвәс уңглад, цаарандан уданд татгддмн. Мана унтер Луото—сән седклтә көвүн, абруцезец, бийнь бас крестьянин — зовлңган эдлэд бэәв: бийнь шарлад, эцәд ирв, тигәд кесг дакж манд игж келвә:

— «Дегд му болжана, көвүд минь! Бээдлнь, хах зөвтә болжанавадн, харалла харһсв!».

— Энүнә бээгсн үгмүднь маниг бас чигн улм уурлулв, түүнә нааһар, меджәнч, минь булң, довң, модн болһна ца хажуһас крестьянмудин һацата толһас шовалдлмн, теднә уурта нүднь чамаг хәәһәд олад авчкна,— эн әмтс манур эәлттә кевәр хәләдгә бәәсмн.

— У! — гиж бички Винченцо келэд, үүртэн эвлүн кевэр дүүрц чирк өөрдүлэд өгв.

— Ханжанав, зөрмг эмти менд болтха! — гиж слесарь чаңһар келж ууһад, альхарн сахлан илэд арччкад, цааранднь келв:

— Нег дакж би оливин рошин өөрк бички өндр кец деер зогсжалав, тигхлэрн модд манжалав, юңгад гихлэ тедниг крестьянмуд үрәһэд эвдэд бээдмн, кецин дорак ташуд хойр күн көдлмш кежәж—өвгн көвүн хойр нег нүк малтжана. Ыаң халун, нарн һал мет шатаһад бээнә, нам заһснд хуврх дурн күрнә, дегд уудьврта, тигэд би тер улсур дегд уурта бээдлтәһәр хәләжәсэн меднәв. Үдән алднд эдн көдлмшән хаяд, өдмг, сыр болн чаһрта бухш һарһж авб, — эрлгд одти гиж би дотран санвв. Гентки өвгн, нан тал төрүц нег чигн хәләһэд уга бээсн өвгн гентки көвүнд нег үг келхләнһ, тернь, бурушажах кевтә, толһаһан зээлв, тигхләнһ өвгн:

— «Йов!» — гиж дегд шүүрүлкж хээкрв.

Көвүн нан тал һартан бухш бәрсн аашна, өөрдж ирчкәд, меджәнч, дегд ик урмд чигн уга бээдлтәһәр келжәнә:

— «Мини эцгм, таниг ундасжадг болх гиж санад, танд чаһр өгчәнә!»

— Эвго йовдл болв, болвчи—сэн, би авсн угав, өвгнүр толһаһан гекәд, түүнд ханлтан өргвв, тигхләм тер, тенгрүр хәлән бээж, нанд игж хәрү өгчәнә:

— «Уучкти, зерг, уутн! Бидн энүг салдст өгчәхшвдн, күүнд өгчәнәвдн, салдс мана чаһрас авн сән седклтә бо-их гиж бидн нәәлжәхшвдн».

— «Бичә хазад бә, эрлгд одмр!» — гиж би санчкад, пурв зальгад ханлтан өргвв, тедн тендән, дора, хотан экләд ууцхав; дарунь удлго намаг сольгдхләм, мини ормд Уго зогсв, тер салертин* күн билә, тигэд би энүнд арһулхан, эн хойр крестьянмуд — сән улс — гиж келвв. Тер өдр асхарнь машид бээдг саран үүднә өөр намаг зогсжатлм, герин ора деерәс мини толһа деер черепиц унв, — толһаһим дегд ик чаңһар цоксн уга, болвчи хойрдгчнь дегд шүрүтә цокв, — ирәрн эәмиц цокв, мини зүн һаринм эмнь тасрад одв.

Слесарь аман ик өргнәр секәд, нүдән бүрилһэд, көшәд инәв.

— Тер өдрмүдт черепиц, чолуд, модд тер алднд эврән бийснь онцдан көдлмшән күцәһэд бәәцхәв, тигэд эн

тоотсинь үүлдврнь мана толһад зөвэр ик-ик монтхрмуд һарһв. Салдс йовж йовтл эс гиж зогсажтлнь — генткн һазрас терүнүр модн өсрж һәрэднэ, теңгрэс чолун уна. Бидн экләд уурлвдн, терүнд уурта бээлэвдн.

Бичкн ширдэчин нүднь гейүрэд, чирэнь цээһэд одв, тигжәһэд тер арһулхан игж келв:

— Иим йовдлмудин тускар соңсхд даңгин ичкевтэ болна...

— Яахв! Эмтнд ухан удандан орналм. Цааранднь келсв: би — дөң болтн,— гигэд дуудхлам, намаг нег герт орулцхав, тенднь чолуһар чирэдән шав авсн бас нег күн кевткскн бээж, тигэд би түүнэс — яһж эн шаван авсинь сурхлам, тер таасго бээдләр инәмскләд игж келв:

— «Эмгн, көгшн буурл үстә шулм эмгн цокв, үр, тигэд — бийән алтха гиж эмгн келв».

— Бәрж авч, суулһвт терүг?

— «Би эврән унад, цокулчкжв—гиж келвв. Командир иткскн уга, эннь түүнэ, нүдәрнь медгдэд бээв. Болв эмгн шавтав гиж үнэртнь келхд эвголм, иим эрлг бээхв. Теднд күчр түрү болад, тигэд тедн манд дурго болжахнь медгджәнә!».

— «Тиим!»—гиж би бас санвв. Эмч, дакад, хойр күүкд күн ирцхэв — негнь хо-цаһан чирэтә, дегд сээхн, бээдлнь, венецианк кевтә, наадкинь медскн угав. Мини шавим хэлэцхэв — ээмшгтә юмн уга болв, нанд цур бәрчкэд, йовж одцхав.

Слесарь муңснһэд, тагчг бээжәһэд һаран чаһар зүлгв; хажудк үүрнь дакнас чиркст чаһр кев, — чаһран кехләрн тер, графиниг ик деешән өргв, тигхләннь чаһр аһарт чичрж улан омш усар һоожв.

— Бидн хойр терзин өөр сууввдн,—гигэд слесарь му дүртәһәр цааранднь келв,—манд нарн тусшгоһар сууввдн, тигэд генткн одак хо-цаһан чирэтә күүкд күүнә ценскн ду соңсжанавдн—тер хажудк күүкд күн, эмч хойрла сад дотраһар терзин ца хажуд йовн йовж, мини сәнәнәр медлг франц келәр үг келэд йовна.

— «Түүнә нүднь ямаранинь тадн тодлж медвт? — гиж тер келж йовна. — Тер бас крестьянин, тигэд тер мундирән тәэлхләрн, цуһар манахнд тигскн мет, бас социалист чигн болад бээх. Тигэд, ода, иим нүдтә улс цуг нарт делкә эзлж авхар, цуг бээдл-жириһлиг оңдарулхар, маниг көөхәр, уга кехәр седцхәнә, цуг эн тоотснь ти-

гэд, — ямаран болвчн тоолвр уга, уудьврта йосн тогтж батртва гиж кегджэх йовдл мөн».

— «Түнг көвүд, тату ухата бичкдин өрөл, аңгудин өрөл мет улс!»—гиж эмч келв.

— «Э, аңгуд! Болвчн — теднд бичкдүдин татврта юн бээнэ?».

— «Цуг делгү тегштэн нег зөвтэ бээлһнэ туск күсл бээдг болх...».

— «Би эн, царин нүдтэ көвүнлэ, бас шовун хамрта наадк көвүнлэнь эдлв, бидн цуһар — та, би, тер чигн — бидн цуһар эднлэ, му цуста эн эмтслэ, эдл болжахиг тадн ухалит. Бийлэһэн эдл, йилһл уга тиим улсиг, тиим аңгудиг цокулхин төлэ, дуудж авч болх эмтст»...

— Тер дегд олн үг халурхж келэд йовв, би энднь соңсн бээж, «тиим, тиим, тана зергэс!» — гиж ухалжана. Би терүг шинкэн түрүн болж үзжэхшв, күүкд күүнэ тускар салдсас давуһар нань кен чигн күн үнн седклэрн күсл кедгог чи хэрнь меднэлмч. Би түүг сэн, өр жөөлн седклтэ, ухата, цаһан саната гиж сандг билэв, тигчкэд, цаһан яста улс — нег үлү ухата улс болж нанд медгддг билэ.

— «Чи эн кел меддвч?» — гиж үүрэсн суржана. Уга, тер меддго бээж. Тигхлэнь, би хо-цаһан чирэтэ күүкд күүнэ келсн үг келж өгвв — көвүн эрлг мет уурлад, нүдэн шилвкүлэд, гер дотр өсрэд һэрэдэд бээв, — түүнэ нег нүднь боолһата билэ.

— «Тиим болжана! Тиим болжана!» — гигэд эн буржанад бээнэ.

— Тер, нама зарад бээсн бийнь — намаг күүнд тожахш! Би түүнэ төлэ эврэннь чинрэн геһһэд, нерэн һуаһад йовхлам, тер нам ташр бийим басжана. Түүнэ элг-эднь бүрн-бүтн бээхин төлэ, би эмнэсн хаһцм ээмшглэ харһналм...

— Тер—түнг күн биш билэ, тигэд бийэн ик гидгэр һундагдснд тоолв, би чигн — бас тигвв. Манһдуртнь тер бидн хойр эн күүкд күүнэ тускар илткж, эмэлһн, ичлһн угаһар келлдвдн. Луото зуг гиинэд дуулн бээж, манд игж селвгэн өгв:

— «Саглх кергтэ, көвүд минь! Тадн — салдсмудт, тигэд тадн бийэн бэрх зөвтөг бичэ марттн!»

— Уга, бидн энүг мартжасн уга билэвдн. Болв дегд олн улс — үниднь келхлэ, цуһар гилтэ — таңх, сохр болцхав, эн айта сэн крестьянмуд болхла, мана таңх болн

сохр бээдлимдн дегд сэн чадмгар олзлдг бээсмн. Тедн шүүв. Тедн маниг дегд сээнэр күндлдг билэ; хо-цаһан күүкд күүнд теднэс кесг сэн тоотинь дасж авч болхмн билэ — тедн терүнд, эрүн цевр ухан-седклтэ улсиг яһж чинрлх кергтэг сэн гидгэр дасхх бээсмн.

Цусан асхж ноолдх санатаһар игэрэн ирсн һазрасн һарад йовх деерэн, мана кесгмдн цецгс авцхав. Маниг деревнэ уульнцсар һарч йовхламдн — манур эмтн ода чолуд болн черепиц биш, цецгс хайцхав, иньг минь! Бидн теду дүнгэ зөвөн күргжвдн гиж би санжанав. Сээнэр үдшәһэд һарһж йовулхла, мууһар тосж авсна тускар мартж болжана!

— Минь эн тоотиг чи тигэд шүлгд хүврүлх зөвтөч, Винченцо... — гиж тер инэчкэд келв.

Ширдэчнь ухарлыг кевэр инэн бээж игж келжәнә:

— Э, поэмд эн дегд сээнэр керглгдхмн. Би түүг кеж чадхв гиж санжанав. Күн хөрн тавта наснасна давад һархларн — му лирик болад ирнә.

Тер, ода үмглдж одсн цецгән хайчкад, онданиг таслж авад, ардан эргэд хэлэчкэд, цааранднь арһулхан келв:

— Күн экиннь көкүлэс авн, дурлсн күүкнәннь өрч күртл хаалһиг давж һархларн, цаарандан талдан хүв-кишгүр йовх зөвтә...

Слесарь чһрта чиркән көндөж зааляд, тагчг бээв. Теңгс тенд, дор хажуд, виноградникин ца бийд э угаһар арһулхан шуугна, халун аһарт цецгсин үнр көвж кацкина.

— Маниг эн нарн — дегд залху болн жөөлн улст хүврәжәнә, — гиж слесарь бурв.

— Нанд ода лирическ шүлгүд сээнэр бичгдж өгл уга бэәнә, бийм бийдән таасгджахшв, — гиж Винченцо нәрхн көмсгүдән хураж буулһад келв.

— Чи юм кевч тигэд?

Ширдэч минь тер даруень хэрү өглго бээжәһэд:

— Э, өцклдүр «Комо» гидг отелин ора деер бичлэв, — гиж ширдэч адһм угаһар келв.

Тигчкэд, арһул дууһан дарад ухарлыг кевэр, дууна авцтаһар эклэд умшв:

Эжго эргин
хуучн бор чолуд деер,
Эцкрэр намрин нарн,
мендән келн, арһул унв.

Хар-хад чолудур
ховдг дольгас дэвринэ,
Кинти көк теңгсүр
көөхэд нариг урсхна.
Намрин салькар таслгдсн
модна шар хамтхасд,
Тенд, урсхлин көөс хатлж
цоохр үксн шовушн торлзна.
Цээвр теңгр — гейүрнэ,
уурта теңгс — маңсинэ,
Зуг сүүрлх үзгүрн өкөсн
ханцхн нари маасхлзна.

Хоюурн кесгтэн тагчг бээв; ширдэч толһаһан дорг-
шан өкөлһчкэд, һазр шаһаһад сууна, ик күнд оврта сле-
сарь инэхэд суужаһад,— аш сүүлднь игж келв:

— Юуна тускар чигн ке-сээхнэр келж болхмн, болв
сэн күүнэ туск үг, сэн улсин туск дун цугтаһаснь сэн!

1912 жил.

* Кантин — чаһр хадһлдг погреб.

* Милаи, Турин — Италин промышлени центрмүд, балһсд.

* Аһу ик керг-үүлдвр гисн — 1905—1907 жилмүдт Эрэсэд болсн революц.

* Амальдинэ өнг гисн — цусн улан өнгтэ, үнтэ эрднь чолун.

* Абрүцезец — Дунд Италин уулин районд бээдг Абрүццы гидг һазрин күн.

* Салертин күн — Италин өмн үзгт бээдг Салерно гидг балһ-
сна күн.

КӨГШН ЧЕККО БОЛН ТЕРҮНЭ КӨВҮД

Уняртсн сээхн э-чимэн уга тагчг бээдлд нарн шинкэн харчана, дрок гидг урһмлнн алтн цецгснн эмтэхн үнр шингрсн будн арлин чолудас деегшэндэн тасрад, тең-гүрү өөдлж харч йовна.

Арл харцһу өңгтэ нөөрмү тегш усн дунд, төгрг ора болсн көк теңгрин дор, бурхн болсн нарна нүүрт, негл эмэн өгэд, харуд харһчксн мет бээнэ.

Одд минь одахн унтрлдв, болв цаһан Венер, бүтнкү дүртэ, өндр киитн теңгрт һанцарн көвэд, ард-ардасн даралдсн көвкһр өдн болсн цегэн үүлн деер одачн герлтэд бээһэтэ; үүлн эрвго оошк ширэр ширдгдж, тедн түрүн толяна герлд тагчгар шатад бээнэ, тендэс һарсн герльн э уга тагчг теңгснн дольвксн уснд — негл усна көк гүү-нэснь көвж харч ирсн перләмутр болж үзгднэ.

Чиигин цаһан мөңгн дусалмудар күндрсн урһмлмудин ишмүд болн цецгснн хамтхасд нарна өмнэс тосж һодан чикрлднэ, чиигин цегэн дусалмуд ишмүдин үзүрт дүүжлгдэд, улм бас чигн икдж дүүрэд унжжаһад, тасрад унхларн, халун нөөртән көлрсн һазр деер тусна. Теднэ унһна номһн эһинь соңсх дурн күрнэ, — болв түүг эс соңссн учрар, гейүрсн ухан орна.

Шовуд серэд, оливин хамтхасн заагт далвагсан саржинулад дуулдж, дор болхла, нард сэрж эмлсн теңгснн шуугсн эмсхл деегшән уулур өөдлнэ.

Болв чигн — эңгдэн тагчг, эмтн одачн унтата. Өрүнэ цевр, шин дүүрэнд цецгснн болн урһмлнн үнрнь, э дорхнь тодрха, темдгтэ кевэр медгднэ.

Теңгснн көк дольганд ноһатрж одсн оңһц мет, виноградникд даргдж одсн цаһан герин үүдн секгдэд, нарна өмнэс тосж, кезэцк көгшн өвгн Этторе Чекко — сар мөчнэ бээдлтэ ут һарта, күңкл ухата күүнэ халцха тол-

тата, цагин күчнд дандсн учрар харч ирсн хурнясн заагаснь нүднй эрэ үзгддг үмглдсн чирэтэ, күүнлэ эс хардг, ханц күн харч ирв.

Хар өнгтэ, нооста харан мацнаһурн арһул өргэд, оошкрж цээжэх теңгүрүр эн кесгтэн хэлэв, дакад — бийиннь эргндкэн эргүлж хэлэв: энүнэ өмнөһарнь, арлин бор болн көк өңгтэ чолун деерэһэр ноһан болн алтн өңгтэ цолц зандрж герлтэд бээнэ, оошк, шар болн улан цецгс асж эрэтрнэ; өвгнэ бүтүкү өңгтэ чирэнь байрлсн инэднднй чичрнэ, эн зөв өгчэх бээдлтэһэр төгрүг, күнд толһаһан гекэд бөөв.

Эн, негл күнд ачлһ өргжэх метэр, нурһан невчк өкэлһэд, көлөн ууд тэвэд зогсв, түүнэ эргнднй шинкэн үүдсн өдр бас чигн улм серглңгэр наадна, виноградникин көк урһмл улм өңгтэһэр герлтнэ, выюрк, чиж гидг шовуд улм икэр шуугж жиргнэ; бөөлжрһнэ, ломонос гидг урһмлин бичкн шагшгудт болн молочайн ацмуд заагт-перепел шовуд бүүрлнэ, тедн нег һазрт, неаполитанец мет, седн болн хальдмж уга хар дрозд шовун ишкрж жиргнэ.

Көгшн Чекко көшсн ут харан толһа деерэн өргэд, ааһ дотр бээх чаһршң тогтун бээх теңгсүр дорагшан нисхэр меджэх мет, суняв.

Көгшэ ясан тинилчкэд, үүднэ өөр бээсн чолун деер эн сууж авад, курткиннь хавтхас ил бичг һарһж авад, терүг бэрсн харан нүднэсн холд уудулад, нүдэн бүрилүэд, э угаһар урлан көндөһэд, хэлэһэд бөөв. Түүнэ ик, өвөр кесгэс нааран сахлнь хусгдад уга, негл цаһан мөңгн мет цээж буурлтсн чирэднй — шин инэди һарч ирв: түүнднй дурн, һундл, омг — эн һурвн өврмжтэ кевэр ниилв.

Терүнэ өмннь, хату цаасна тасрхад көк ширэр зурсн өргн далта-ээмтэ хойр көвүнэ зург бээнэ, тедн ээм-ээ-мэн харһулж сууһад, байрта, серглң кевэр инэлджэнэ, теднэ үснь атхр, толһаснь — Чекко өвгнэ толһан ижл ик-ик, теднэ толһа деерэһарнь ик үзгүдэр тодрхаһар игж бичэтэ бээнэ:

АРУРО БОЛН ЭНРИКО ЧЕККО

— Эврәннь классин сэ хээлһнэ төлэ эрүн седклэрн зүткдг хойр ноолдачнр. Тедн долан хонгт 6 доллар мөң-

гнэ жалв авдг, эд некдг 25 000 кедлмшчнр цуглулж бүрд-
эсмн, тигэд энүнәннь хэрүд тедн түүрмд суулһгдсмн.

Социальн чик, зөвтэ бээдлин төлө ноолдачнр менд болтха!».

Көгшн Чекко умшж чадхш, тигчкэд, бичэтэ бээснь ондан келэр бичгдж, болв эн, минь игж бичгдж гиж меднэ, үг болһнь энүнд темдгтэ, тигэд эдн көгжмин улан мөңгн бишкүр мет, энүнд хээкрэд чигн, дуулад чигн медүлэд бээнэ.

Эн көк өңгтэ ил бичг өвгнд үүмх чигн, жаңһрта чигн кергүд авч ирв: эн түүг хойр сар хонг хооран авсмн, авн бийэарн, эцгин саг тоолварарн зеткртэ йовдл учрсиг медчкв: угатя улсин зургуд, зуг иим эмтс йос эвдсн цагтнь тигэд оч барлгдналм.

Чекко цаасна эн тасрхаг хавтхдан дүрв, болв эн түү-
нэ зүркнд чолун мет уңглж сүүрлэд, өдр ирвэс мел улм күндрэд бээв. Эн кесг дакж гелнд эн бичгән үзүлхэр седв, болв түүнэ жирһлин кесг жилэ дамшлтнь «гелң бурхнд эмтнэ тускар үнн чикэр чигн келдг болх, болв эмтнд үнэр төрүц келхш»,— гиж эмтн чикэр келдгнь түүг иткүлв.

Түрүн болж эн ил бичгин нуувчин учр-утхин тускар энүнэ сурсн күнь — шар чирэтэ зурач, ондан орн-нутга күн — өндр, эцн көвүн бээсмн, тер Чеккон герүрнь мел ирдг бээсмн, ирэд, мольбертән* эвтәһәр тэвчкэд, түү-
нәннь өөр, eklэд зуржасн зургиннь дөрвлжн сүүдрт тол-
һаһан халхлад унтхар кевтдмн.

— Зерг, эн эмтс ю кеж? — гиж зурачас тер сурв.

Зурач, өвгнэ көвүдин байрта дүринь хэлэчкэд игж келв:

— Бээдлнь, инэдтә-наадта нег юм кесн болхгов...

— Теднэ тускар энүнд юн барлата бээнэ?

— Энтн—англин келэр бичгдж. Англичанмудас нань, теднэ келиг зуг һанцхн бурхн меддмн, тигчкэд, кемр ми-
ни гергн, тигхдән үнэр келсн болхла, эн келиг тер бас меддмн. Зуг наад биштнь тер төрүц үнн чик үг келдмн биш...

Зурач, чиж шовун мет, — бурмха күн билэ, тер, бээд-
лнь, юуна тускар болвчн үнн седкләрн болһамжтаһар,
чикэр келж чаддго бээж. Өвгн маңснһэд, түүнәс хоо-
ран һарад йовж одв. Маңһдур өдртнь зурачин гергнүр—
ик бөдүн күүкд күүнүр тер ирв, терүг садт бээтлнь ирв,
тенд тер күүкд күн у, өргн болчкад сөгрхә цаһан биш-

мд өмсчкэн, сөг дотр кевтчкэд, деегшэн теңгүр хойр көк нүдэрн уурлсн бээдлтәһәр хэләһэд, һаң халунд халурхад кевтсн бээж.

— Эн улстн түүрмд суулһгдж, — гиж тетсн му келәр тер келв.

Өвгнә көлнь чичрэд одв, цуг арл ик күчтә цоклһнас көндрсн болв, тигдг болвчн күчн-чидлән аксж авад тер:

— Хулха кежий аль кү алжий? — гиж сурв.

— Уга-уга. Тедн — зуг социалистнр.

— Социалистнр гиснтн — юмб?

— Энтн — политик, — гиж зерг күүкд күн үкжәх күүнә дууһар келәд, нүдән аньв.

Һазадин ордудин әмтс төрүц эв уга улс болдгиг, тедн калабрийцнр* дорхнь түңг болдгиг Чекко меддмн, болв тер үрдиннь тускар үнн чик үг медхәр седв, тигәд тер күүкд күүнә өөр кесгтән зогсв, терүг кезә эврәннь ик, залху нүдән секхинь күләв. Тигәд аш сүүлднь, эннь күцлдхлә — зургиг хурһарн чичәд эн:

— Энтн үнн чик йовдлий? — гиж сурв.

— Би меджәхшив. Эн — политик болжана, — гиж би келжәнәв, меджәнч! — гиж тер һаңж хәрү өгв.

Уга, эн меджәсмн уга: политикиг Римд министрмүд болн байн улс, угатя улсас авдг алвиг икдүлхин төлә кецхәнә. Энүнә көвүднь — көдлмшчнр, тедн Америкд бәәнә, тедн сән көвүд билә — теднд политик кеһәд юн кергв?

Сөөни дуусн тер, көвүдиннь зург һартан бәрәд, унтл уга сууһад һарв — сарин герлд тер хар зүстә болж медгдв, тигәд бас чигн улм му сана үүдәв. Өрүнднь гелцгәс сурхар эн шиидв, — хар, ут хувцта күн ахрар, шүрүнәр игж келв:

— Социалистнр — бурхна дурн-седклиг бурушадг әмтс, — энүг медснә бийнь чамд болжана.

Тигчкәд, өвгнә ардаснь бас чигн улм шүрүнәр немж игж келв:

— Чини наснд им кергәр соньмедгнь ичкевт!..

«Түүнд зурган эс үзүлсм — сән болв», — гиж Чекко санв.

Дакад һурв хонсна хөөн эн, парикмахерүр — седн, де-егүр саната күүнүр одв.

— Дәрк! Эдн — Артуро, Энрико хойр, мини үүрмүд! О, би үнн һол седкләсн, эцг Этторе, таниг, болн бийән

йөрөжэнэв! Нег һазр-усна ончта сэн хойр күн ода нанд дакнас учрв — энүгэр бахмж келго бээж болхий?

— Үлү үг бичэ келэд бурад бэ,— гиж өвгн түүнд саг-лж келв.

Болв тернь һарарн дайлад сажн бээж:

— Энтн сэн болжана! — гиж келв.

— Теднэ тускар юн бичэтэ бээнэ?

— Би умшж чадшгов, болв би, үнн чик йовдлиг тускар бичгдсн гиж ицжэнэв. Бийсиннь тускар аш суулднь үнн чикэр бичүлхин төлө угатьнр — баатр зөрмг алдр эмтс болх зөвтөлм.

— Тагчг бэ, суржанава чамас,— гиж Чекко келэд, чолун деерэхэр модн башмгарн ууртаһар э һарһж ишкэд, йовад одв.

Тер, орс зергүр одв, түүнэ тускар — тер чик цаһан саната болчкад, эрүн цевр седклтэ күн гиж келцхэдмн. Ирэд эмнь һарчасн терүнэ өөр орндгин захд суув, тигэд эн терүнэс:

— Эн улсин тускар юн бичгдж? — гиж сурв.

Гемэс көлтэ өнгөн геесн һундлта нүдэн бүрилһэд, ил бичгт бичэтэ бээх үгмүдиг сулхн дууһар орс күн умшв, тигчкэд, сэн бээдлтэхэр өвгнүр хэлэж инэв, цаадкнь энүнд игж келв;

— Зерг, би дегд көгшмб, тигэд удлго эврәннь бурхнурн мордхиг та үзжэнэт. Намас мадонн көвүдэн яһсиг сурх, тигхлэ би энүнэ тускар үннэр, чикднь болн тодрхаһар терүнд келж цээлһхв. Эн зурgt бээсн—мини көвүд, болв тедн ю кесинь, яһад түүрмд бээхинь би меджэхшв.

Тигхлэнь орс күн йир ик болһамжта болн амр кевэр келж селвгэн өгв:

— Тана үрдүдтн мадонна көвүнэ йоста һол герэсинь күшэж гиж мадонид келти: тедн өөрэн бээх улсан йоста гидг сэн дурарн дурлж...

Худлиг амрар келж болшго: тер чаң үгмүд болн кесг чимлһ, кеерүллһ некнэ,— өвгн орст иткэд, түүнэ бичкн, көдлмш гидгиг эс меддг һаринь чаңһар атхв.

— Тигэд, эн түүрм гисн — теднд ичкевтэ юмн биш болжану?

— Уга. Баячудиг түүрмд суулһхларн, кемр тедн давуһар гем һарһад, түүгэн дарж бултулж эс чадхлань— тигэд оч түүрмд суулһдгиг та меднэлмт, угатьнр болхла, зуг эрэн гиж сээһэн хэн гихлэрн, түүрмд тусж одналм. Та — хүвтэ эцгт, келхэс би танд зуг тигж келхв.

Тигэд тер, эврэннь сулхн дууһарн Чеккод, жирһлд үнн чик, эрүн серлтэ эмтс ямаран үүлдвр эклснэ тускар, тедн уга-ядуг, харһу, түнг йовдлиг болн эн харһу, уга-яду йовдлин үүдэдг ээмшгтэ болн хорлтта тоотиг тедн яһж диилхэр седжэхин тускар келв.

Нарн, халар аснн цецг мет, теңгрт шатна, хар чолу-дин бор-бор чееж деерэһэрнь эврэннь алтн толясан цацна, чолуна хурнясн болһнась нарна өмнэс тосж, ховдг кевэр эмтэ тоотс — көк урһмлмуд болн теңгр мет көк өңгтэ цецгс деегшэн зүткнэ. Нарна герлин алтн чиндрмүд, мөөлүр мет цевр чиигин күнд-күнд дусалмудт асж герлтэд, даруны гилтэ унтрад бээнэ.

Өвгн, бийиннь эргндкнь герлин эмрлгч күчиг яһж зальгад, яһж герлэр кийһэн авчахиг, яһж шовуд арһан хэ-эж көдлмш кежэхиг болн үүрэн ясн бээж, ду дуулжахиг ажглж хэлэхэд бээнэ: тер эврэннь үрдин тускар ухална: көвүдм усн-дала һатц, ик балһсна түүрмд бээнэ, эннь теднэ эрүл-мендднь харшлх зөвтэ, э-э... гиж ухална.

Болв — тедн эрүн чик седклтэ көвүд болж өссндөн, теднэ эцгнь цуг насн-жирһлиннь туршарт ямаран бээсн болна, тер метэр өссндөн, тедн түүрмд бээнэ, эннь теднд болн энүнэ бийиннь ухан-седклднь сэн.

Тигэд өвгнэ күрл мөңгн өңгтэ чирэнь дүүвр инэмскллһнд, негл хээлэд одв.

— Һазр — байн, эмтн — угатя, нарн амулц, күн — хорлтта. Цуг насн-жирһлиннь туршарт энүнэ тускар ухалад йоватав, тигэд, теднд эс келдг болвчн, тедн эцгиннь тоолвринь, ухаһинь медв. Долан хонгт зурһан доллар — эннь дөчн лир. Болв эннь баһ болжахиг тедн медж, тигэд теднлэ бийслэнь эдл хөрн тавн миңһн тиим улс теднлэ зөвшэрцхэж — сээнэр бээхэр седжэх күүнд эннь баһ...

Түүнэ бийиннь зүркнднь бээсн седклнь энүнэ үрдүдин ухан-седклд күрч цаарандан делгрэд, икдсн болх гиж тер ицв, энүгэр тер йир икэр бахтв, болв эмтн эврэн өдр болһн үүдэдг туульстан ямаран дүңгэ баһар иткдгиг медчкэд, эн тагчг болж одв.

Зуг зэрмдэн көгшн у-сарул зүркнь үрдиннь иргчин туск санан седклэр дүүрэд одна, тер цагт көгшн Чекко көдлмшт дандсн нурһан тинилһэд, чеежэн күвкэлһэд, сүл чидлэн хураһад, сөөлнкө дууһар теңгсүр, хол уужмд, тигэрэн, үрдүдтэн, көвүд талагшан:

— Вальо-о...* — гиж хээкрнэ.

— Теңгсин нигт болн жөөлн усн деер нари улм деешэн өөдлн йовж, инэснь үзгднэ, виноградник дотрас өвгнд:

— Ой-и... — гиж хэру ,өгчэх э соңсгдна.

1912 жил.

* Мольберт — хурвн көлтэ тэвц, энүн деер зурач зург зурдмн.

* Калабрийц — Италин өмн үзгтнь бээдг Калабрия гидг һазрин күн.

* Вальо-о — мендвт! — гисн үг.

ИТАЛИН БАҢЧУД

Кеер теегэс балһснур килң хувцта сө тагчгар орж ирнэ, балһсн түүг алтн һалмударн тосна; хойр күүкд күн, баахн көвүтэ һурвулн, бас сөөг тосж йовх мет, теегүр йовж йовна, өдрин күч-көлснд цуцрж көшсн жирһлиш шууган теднэ ардаснь мөринь мөрдж, эрэ соңсгдад йовна.

Римин олтн зүсн яльчир чолуһар бүрксн кезэцк хаалһин бүтцкү өңгтэ хату ул деерәһәр, һурвин пар көл арһул ишкәд йовж йовна, дулан тагчг аһарт:

— Эмтнлә бичә догшрх...— гиж өкәрәр болн иткмжтә бәәдлтәһәр келсн күүкд күүнә дун соңсгдна.

— Чи, аак, намаг тигсиг темдглж медлчи тигәд? — гиж баахн көвүн ухарлыг кевәр сурна.

— Чи дегд халурхж зүтклднәч.

— Би эврәннь йоста үнниг халун кевәр дурлнав.

Көвүнә зүн бийднь күүкн йовна, чолун деерәһәр тер модн башмгарн шавдад, сохр күн кевтә, толһаһан деешән теңгрүр өргчкж,— тенд асхар һардг ик гидг одн асжана, түүнәс дорагшанднь —хо бүрүлин гегәнә улан өңгтә татасн бәәнә, тигәд, хойр уласн, шатаһад уга факел мет, улан татаснур керчгдәд орж оч.

— Социалистинриг дару-дарунь түүрмд суулһад бәәнә,— гиж экнь саначрхж кель.

Көвүн тогтунар игж хәрү өгв:

— Уурцхах. Эннь тус уга юмн...

— Э, болв ода деерән...

— Уга, нарт делкән баһ насни зүркиг алж чадм чидл уга, учрх чигн уга.

— Энчн — дуунд дуулгддг үгмүд, көвүм...

— Кесг сай улс эн ду дуулжана, түүг бас чигн улм

икэр оньглж цуг жирл соңсжана! Сергәһәд санич: ур-
днь чи намаг эс гиж Паолог, ода соңсжахла әдләр игж,
теслтә болн таалмжта кевәр соңсдг билч?

— Тиим, тиим... болв ода стачк чамаг уутрулад, эң-
кр балһснасчн күчнәс зулһж харһжаналм...

— Эн балһсн хойр күн бәәхд баһджана. Паоло үлд-
тхә! Стачк кеһәд, бидн шүүввдн...

— Шүүцхәвт,— гиж күүкн цецнсн дууһар келв.— Чи
Паоло хойр...

Үгән төгскл уга тер арһулхн инәв, тигчкәд, агчмин
зуур цугтан тагчг йовцхав. Теднә өмнәснь харлзсн бара-
та кец — герин нурсн орм — һазрас деегшән өөдлж һа-
рад өөрдв,— түүнә деернь каңкнсн үнртә эвкалипт нәр-
хн ацмудан уха туңһажах метәр буулһв, тигәд тедн һур-
вулн моднла туслцад ирлһнлә, түүнә ацмуднь чочж чич-
рлдсн болж медгдв.

— Эн — Паоло,— гиж күүкн келв.

Өндр хар баран герин ормас заагрж һарад, хаалһн
дунд зогсв.

— Зүркәрн үзвчи? — гиж көвүн инәж сурв.

Өмн бийәс дүүрән мет:

— Йовж йовнчи? — гисн дун соңсгдв.

— Э. Эдн — манахс. Цаарандан намаг бичә үдшәтн,
керго! Нанд Рим күртл цуг бийнь тавн часа йовлһн, ти-
гәд чигн би хаалһдан ухаһан туңһаж авхин төлә, зөрц
йовһар харвшв...

Зогсцхав... Өндрнь шляпан авад, бөрклдсн дууһар:

— Чи, эк эгч хойртан санаһан бичә зов,— цуһар сән
болх!

— Би меднәв. Менд бә, аак!

Экнь экрж ууляд, арһул түңшв; дарунь һурв дакж
чаңһар үмслдснь соңсгдад залушг дууһар:

— Хәр герүрн, төвшүн амр, эн үүмәтә өдрмүдт чи
әәмж авбч! Хәр, цуһар сән болх! Паоло бас чамд — нан-
ла әдл көвүнчи! Не, эгч минь...

Дакнас үмслдән болн чолун деер шаржнжах көлин
хүүрә э соңсгдна — сөөһин сонр тагчг бәәдл, толь мет,
цуг әәсиг, медүлнә.

Дөрвн күүнә баран төгәлдән харһһуд бүслгдчксн, нег
ик цогц болж ниилж одчкад, кесгтән заагрж салж һарч
эс чадад бәәв. Тигжәһәд тагчгар зааград саллдв: һурвнь
балһсна һалмуд талагшан арһулхан харһһуд өөмәд
һарв, негнь шулуһар уралан, асхн хо бүрүлин гегән тас-

рад, герлтэ кесг олн одд көк теңгрт асжах деед үзгүр йовв.

— Менд бэ! — гисн номһн болн һундлта дун сөөни дүүрэнд соңсгдна.

— Менд бэ! Бичэ гейүр, даруһас үзлцхвдн... — гиж холас серглн дун хэрү өгв.

Күүкнэ модн башмгуднь хүүрэ э һарһсн ишкдлтэ йовна.

— Терти даргдхмн биш, донна Филомена, энүнд, эврәннь мадонна шажнд иткдгләһән эдләр иткж чаджанат. Тер—сэн ухата, бат зүрктэ, тигэд эврән бийнь күүнд дурлж чадна, талдан улсиг чигн бийдән дурлулж чадна... Эмтнд дурлна гисн — тер йоста гидг күн, цугтаһаснь өндрт өөдлж һардг живрнь болдмн...

Балһсн эврәннь цөөки, герл тату һалмудан харһуһур бас чигн элвгэр цацад бөөнэ: өндр күүнэ үгмүд, бас чиндрмүд мет, цәкләд йовна.

— Күн эврәннь зүрки дотран, нарт делкәг хамцулж ниилүлгч үг хадһлж йовдг болхла, тер бийән чинрлж үнлж чадх улсиг альд болвчн, эндән олж чаджана — альд болвчн!

Балһсна эрслә шахлдад, эрк хулддг бички цаһан хавг бөөнэ, терүнә герлтсн дөрвлжн үүднь эмт дууджах метәр үзгднә. Үүднә өөр, һурви столын ца хажуднь эмтнә хар-хар баран шууглдна, гитарин чивчһсд эгзһннә, мандолинә төмр дунь уурта кевәр чичрнә.

Эн һурви күн үүднлә эдлцәд ирлһнлә, көгжмин э таг-иг болж одв, һарчасн дуд номһрв, кесг күнә баран босв...

— Мендвт, үүрмүд! — гиж өндрнь келв.

Арв шаху күн байрлж иньгин седкләр хэрү өгв:

— Менд, Паоло, үр! Мадн тал ирвч? Чирк чаһр уу-харий?

— Уга... Ханжанав!

Эк саналдчкад, келв:

— Чамд чигн манахс цугтан дегд сээнәр дурлна...

— Манахсий, донна Филомена?

— Э, бичэ инә... Эврәннь олн эмтндән күүнә биш күн чамла күүнджәнә. Цугтан тадниг; чамаг болн терүг дурлна...

Өндр күн күүкнә һараснь авад:

— Болв, деернь бас негн! Тиим эсий?

— Э,— гиж күүки арһул келв,— Тиим...

Тигхлэнь, экнь арһулхан инэв:

— Э, э, күүкд минь!.. Тадниг хэлэхэд, соңсад бээхнь
иткгднэ: тиим, тадн мана бээсн дорхнь, сээнэр бээхмт...

Эдн цугтан, һурвулн зерглэд, балһсна уутьхн болчк-
ад, хуучн — элж одсн хувцна ханцн мет салврсн — ууль-
нцд уга болад геедрж одв...

1913 жил.

ПЕПЕ

Пепе — арв күрсн наста көвүн, уйн, күүрг, нәрхи, гүлврдэ мет хурди, энүнэ алг-цоохр салврха хувцнь уу-тьхн ээм деернь шавшна, то-томж уга хайрхасаснь нари, кир хойрас харлж одсн арснь үзгднэ.

Тер, хүүрэ өвснэ дүртэ, — теңгсэс салькн үлэхлэрн, терүнлэ наадад, түүг тууһад авад йовна, — Пепе арлин чолуд деер нари харснас авн нари сүүрлтл наадна, тиг-чкэд, альдас болвчн түүнэ:

Италь сээхи,
Мини Итальм!.

— гисн цуцрлтан уга дунь кезэ болвчн соңсгдж цальг-рна.

Түүг цуг тоот соньмсулна, теднь: сэн буйнта һазр деерэһэр негл урсжах һол мет нигтэр урһсн цецгс, көк өңгтэ чолуд заагт гүүдг гүлврдэс, оливин ке-сээхн кец-тэ хамтхасд болн виноградникин герлтэ ноһан өңгтэ сернжр болсн урһмл дотрк шовуд, теңгсин йоралин нигт хар замг дотр бээх заһсд болн балһсна хутхлдж оралд-сн ууьхн уульнцст йовх форестьермуд:* шорас шавтсн чирэтэ бөдүн немш, мизантроп* болж наадж дассн ак-терин бээдл даңгин һардг дүртэ англичанин, англичани-нэ бээдл һархар седэд, болв тернь эс күцлддг америка-нец болн күн бийинь дураж болдоһар ниргэд шуугад йовдг француз болжана.

— Ямаран чирэ болхв! — гиж Пепе, тедү дүүвр дү-рэр көөрсн бээдлднь толһаннь цуг үснь босад зогсжах немшүр, цугинь үздг хойр нүдэрн заажаһад, үүрмүдтэн келжэнэ. — Чирэ гидг чирэ, мини геснэс бичкн биш!

Англичанин уудьвтра бээдлтәһәр хээч болсн хойр кәләрн ишкәд йовж йовна, Пепе түүнә өмннь йовна, тигчкәд, үксн кү оршасн цагт гелигүдин умшдг номас һундлта ду:

Шидр үүрм өнгрснд,
Мини гергм гейүрв...
Яһад гейүржәхмб эн?—
Наид төрүц медгдхш —

экләд дуулсн йовна.

Пепен үүрмүднь ардаснь дахлдсн йовна, теднүр форестьер өңгнь буурсн тогтун хойр нүдәрн хәләхләннь, тедн инәһәд, дөгж тоңһригдләд, хулһнс мет, шагшгуд дотр, эрсин булһгүдин ца хажудннь бултцхана.

Пепен тускар дала болсн оln сенр тууж келж болмн.

Нег дакж нег зерг күүкд күн, үр күүкд күүндән эврәннь садасн таслж авсн корзинтә альм белг авч од гиж терүнд даалһв.

— Сольдо* авхч. Эн чамд му болхн уга...— гиж күүкд күн келв.

Тер мел доран белн болад, корзинк авада, түүг толһа деерән тәвж авчкад йовж одв, болв сольдоһан авхар зуг асхидннь оч ирв.

— Чи нам дегд икәр адһсн угач! — гиж терүнд күүкд күн келв.

— Болвчн би цуцрув, күндтә зерг! Теднтн даңһар арв һар бәәжлм! — гиж саналдж Пепе хәрү өгв.

— Амн күртлән дүүрсн корзин дотрий? Арвхн альмний?

— Көвүд гинәв, тана зергәс.

— Не — альмн яһла?

— Түрүләд — көвүд: Микеле, Джиованни...

Күүкд күн экләд уурлв, терүг ээмәснь шүүрч авада сегсрв:

— Чи альман күргвчи аль угай, келж ас!

— Плошадь күртл күргвв, зерг! Би яһж сәәнәр бийән бәрсиг та соңсжалтн: тедн намар наад бәрлһнд түрүләд би оньган өгч йовсн уга биләв, — намаг ээлжңлә тедн дүңцүләд йовг, би зерг күүкд күүг күндлсндән цугинь тесәд даахв, таниг, зерг, күндлсндән гиж санжанав. Болв тедн мини экәрм наад экләд бәрхләннь, — э, эн тәднд өңгәр болж өгхн уга гиж санжанав. Энүндән би кор-

зинкэн буулһад тэвчкв, тигэд, сэн седклтэ зерг минь, эн деермчрт би ямаран эвтөһөр болн төвөр тусхаж харһулжасиг та үзсн болхнтн,— та дегд икэр инэх билэт!

— Тедн тигэд мини альмсиг тараһад авад йовж одву?! — гигэд күүкд күн хээкрв.

Пепе гейүрж саналдчкад келв:

— О, уга. Болв көвүдт эс туссн альмс эрслэ харһад, илжрж одв, наадксинь би хортдудан диилэд, теднлөһөн эвцлдснэ хөөн, бидн хамдан идчквдн...

Күүкд күн Пепен хусчксн нүцкн толһа деернь бийиннь меддг цуг харалан тэвэд, кесгтэн хээкрв — цаадкнь энүнд оньган өгэд дун угаһар соңсад бээжәһэд, зэрмдэн таңнаһан ташна, зэрмдэн арһулхан зөвшәрэд, чаңһар:

— Э, э, ямаран гидгэр келгдв! Ямаран үгмүд болхв! — гигэд келэд оркна.

Дакад, күүкд күн көшэд, босад энүнэс йовж йовхнь, ардаснь тер:

— Болв, үнәр келжәнэв, кемр та, тана садин эвртэ сэн земшәр яһж би төв кевәр эн элмрмүдин киртэ толһаслань харһулж тусхажасиг үзсн болхла, та игж керлдхн уга билэт,— эх, та үзсн болхнтн тенүг! — та негиг өгх болсанһн орчд нанд хойр сольдо өгх билэт!

Модьрун күүкд күн диилвр бәрсн күүнэ һольшг сурвринь медсн уга,— зуг тер энүнд төмр нудрмарн завдв.

Пепен эгчнь — энүнэс зөвәр ах күүкн, болв энүн дорһнь ухата биш, тер, байн американцин виллад*—хорас ахулдг — зарц болж көдлмшт орв. Эн, даруһнь цевр дүртэ болад, улаһад, сэн хотд, негл август сарин кедмн мет, эрүл — мендән медүлж дүүрэд минчиһэд ирв.

Нег дакж дунь:

— Чи өдр болһн хот иднчи? — гиж энүнэс суржана.

— Дурм күрхлэ, хойр, һурв дакж чигн иднэв,— гиж тернь дүүврәр хәрү өгв.

— Шүдән эрвлхн яһна — гиж Пепе түүнд селвгән өгчкәд, уха туңһав, тигжәһэд дакад сурв:

— Чини эзн — ик байн күний?

— Эзний? Хаанас даву байн,— гиж би санжанав!

— Не, һәргтэ тоолврән хоша бәэх әмтстән үлдәчий!

Чини эзнд кедү шавлр бәәнэ? — кел.

— Энүгичнь келхд түрү.

— Арвн шалвр бәәдг болхий?

— Түүнэс оln чигн бээдг болх...

— Одад, дегд ут чигн биш, дулан нег шалвр нанд авад ир,— гиж Пепе келв.

— Яһад?

— Мини шалвр ямараниг — чи үзжэхшийч?

Энүгинь үзхд күчр билэ — Пепен шалврас түүнэ көл деернь эрвго тасрхань үлдсн бээсмн.

— Э,— гиж эгчнь зөвшэрв,— чамд эрк биш бийэн хувцлх кергтэ! Болв, тер, маниг хулхалж авч гиж санад чигн бээх?

Тигхлэнь Пепе терүнд:

— Эмтиг мадн дорхнь тату ухата, тунг гиж тоолад керг уга! Ик зөөрэс эрвго юм авхла, эн — хулхаллһн биш, зуг хувацлһн болдмн!

— Болв энчн игж зуг дуунд дуулгдналм! — гигэд эгчнь зөвшэрлго бээв, болв Пепе шулуһар түүг эвлэд үгдэн орулад авчкв, эгчнь хот кедг хорад цөөвр бор өңгтэ сэн шалвр авч ирхлэнь, тернь Пепен цогцас зөвэр ут болж һарв, болв эн яһж кехиг дорнь тоолад медэд авчкв.

— Утх ас! — гиж эн келв.

Эн хойр шулуһар американцин шалвриг көвүн күүнэ зөвэр эвтэkn костюмд хуврулв: зөвэр өргн болчкад, у мишг болж һарв, эн ээм деерэһарн деесэр торһгдна, деесиг күзүһэн эргүлэд боож болхмн билэ, ханцнаннь ормд хавтхснь дегд сээнэр туслв.

Эдн бас чигн сээнэр, эвтэknэр кех бээсмн, болв теднд шалврин эзнэ гергн саалтг болв: тер хот кедг хорад орж ирчкэд, цуг келн болһнар хамгин модьрун гисн үгмүд нег эдл мууһар, цуг американцнр мет келв.

Пепе түүнэ олмһа үгинь юуһар чигн зогсаж эс чадад бээв, эн бирчиһэд чигн, һаран зүркн тусан бэрэд чигн, цөкрж толһаһан бэрэд, цуцрсн бээдлэр саначрхад чигн бээв, болв гергн залуһан иртл төвкнж чадсн уга.

— Юн болж одв? — гиж залуһнь сурв.

Тигхлэнь Пепе келжэнэ:

— Зерг, тана гергнэ татсн шууган намаг дегд өврүлжэнэ, би нам тана төлэ зөвэр һунджанав. Мини медсэр болхла, энти маниг шалвр үрөж гиж санажана, болв би, шалвр нанд эвтэ болв,— гиж таниг иткүлжэнэв! Энти, намаг тана сүл шалвритн авч болһад, таниг нам дакж онданиг хулдж авч чадшго гйж санжадг болх бээдлтэ...

Американец болһамжтаһар түүг соңсж авчкад:

— Би, хээзн, полиц дуудх кергтэ гиж санжанав,— гиж келв.

— Үнэрий? Яһад? — гиж Пепе ик гидгэр алч болв.

— Чамаг түүрмүр авч одхин кергт...

Эннь Пепег дегд икэр һундав, тер уулын алдад бээв, болв бийэн бэрж батлж авад, чинртэ кевэр игж келв:

— Зерг, кемр энтн танд таасгдад, кемр та эмтиг түрмд дүрхдэн дурта болхла,— чаджанат! Болв би, кемр нанд кесг олн шалвр бээһэд, танд нег чигн пар шалвр уга болсн болхла, би тигшго билэв! Би танд хойриг, нам һурвн пар чигн шалвр өгчкх билэв; нам һурвн париг, нег үлү халун өдрт өмсж болшго болвчн!..

Американц тачкнад инэв; нам зэрмдэн байн күүнд чигн сергмжтэ, байрта болналм.

Дарунь Пепег шоколадар эн тоов, тигчкэд, терүнд франк* өгв. Пепе мөңгиг шүдэрн зууһад хэлэчкэд, ханлтан өргв:

— Ханжанав танд, зерг! Йосн мөңгн бээдлтэ!

Пепе һанцаран альд болвчн чолуд заагт зогсчкад, теднэ шуурхасиг уха тунһаж хэлэхэд, негл чолуна жирһлин уудьврта му туужинь тер шуурхасас умшсн болна, эннь тигэд Пепед цугтаһаснь сэн болна. Минь иим цагт түүнэ ке сээхн хэлсэр татаста галглзсн нүддн икдэд, нэрхн һаран нурһндан бэрнэ, эрвго келтэсн толһань, цецгэ мет, эрэ нээхлнэ. Эн арһулхан гиинэд дуулна,— эн оньдин дуулад йовдмн.

Пепе цецгс хэлэсн цагтан бас сээхн дүртэ болна, өглтр-ульһнтр өңгтэ глициний гидг цецгс эрс деерэһэр сншц асхрж унжна, теднэ өмннь эн көвүн чивһсн мет утдан суняһад, теңгсин салькна эмсхлд торһн хамтхасдин номһн шуржцнлһ соңсжах мет кевтнэ.

Игэд эн хэлэжэхэд:

— Фиорино-о... фиорино-о*... — гигэд дуулна.

Холас ик гидг тамбурина* цоклһн мет, теңгсин бүтү, дүлэ эмсхл соңсгдна. Цецгсин деернь эрвэкэс наадна.

Пепе толһаһан өндөлһэд, нарнас нүдэн бүрилһчкэд, невчк жилвтсн болн гейүрсн, болвчн һазр деер ахлгчнь болжах күүнэ сэн инэдэр инэхэд, тедниг хэлэхэд бээнэ.

— Чо! — гиж тер альхан ташад, ноһан өңгтэ гүлвр-дэг үргэж хээкрв.

Теңгс толь мет тогтун бээсн цагт, тигчкэд чолуд заагт дольгана цаһан сернжр болсн көөсн уга болхла, Пепе альд болвчн чолун деер сууһад, хурц нүдэрн цегән

уснур ширтж хэлэнэ: тенд, шарцху өнгтэ замг заагт,
заһсд өөмж усчлдна, креветкүд* шулуһар торлэж өөм-
нэ, краб* хэврһэрн мөлкнэ. Тигэд тагчг аңхунд көкрҗсн
усн деерәһәр көвүнэ:

— О теңгс... теңгс...— гисн ухарльг, жиңнсн дун ар-
һулхан урсж асхрна.

Медэтэ улс көвүнэ тускар:

— Эн — анархист болж һарх! — гиж келцхэнэ.

Невчк сән седглтәнэ — нег-негндән оньган тусхадг
улснэ болхла:

— Пепе — мана шүлгчмдн болх...— гиж талданар
келцхэнэ.

Пасквалино болхла,— модна нэрн урч, цаһан мөңгнэс
цутхсн мет толһата, негл кезәнк римск мөңгнэс кесн мет
чирэтэ өвгн болхла,— күңкл ухата болн цугтан күндлж
тоодг тер Пасквалино эврәһән игж келнэ:

— Үрдүд мадн дорхнэ улм сән болхмн, тедн сәәнәр
чигн жириж чадхмн.

Кесгнэ терүг иткнэ.

1913 эж.

* Форестьермүд гисн— һазадин ордудин туристнр.

* Мизантроп — күүнд дурго, күүнд ээл уга күн.

* Сольдо — үүрмг мөңгн (деншг).

* Вилла — балһснас уужмд бээдг сән тер.

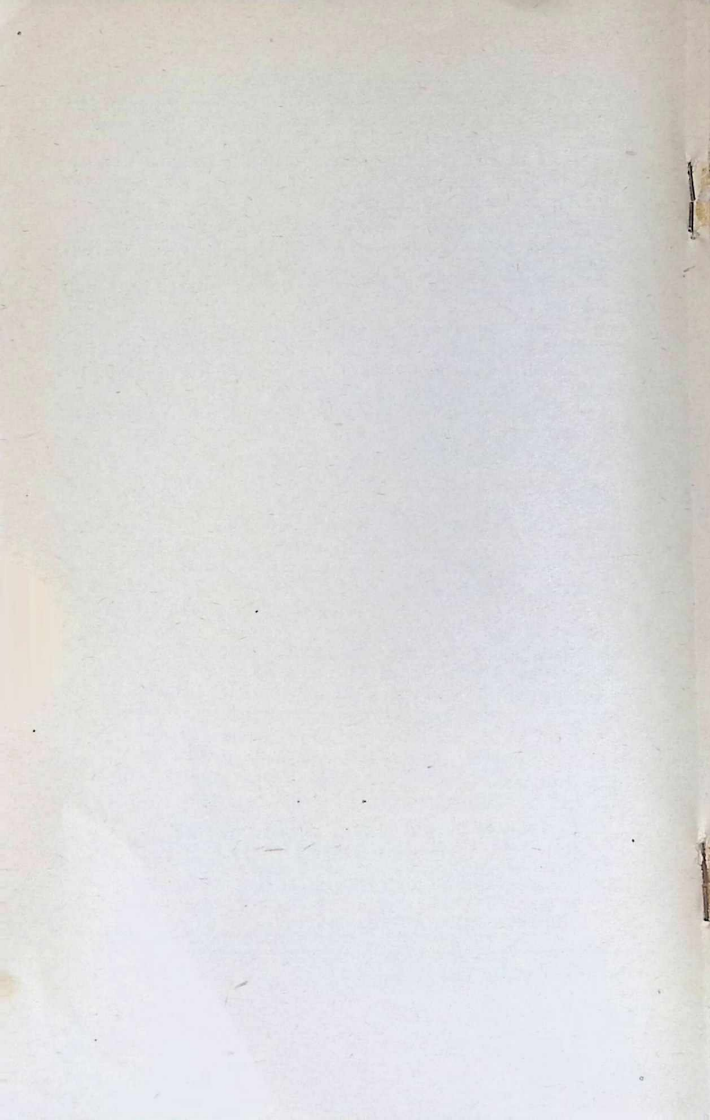
* Франк — францин мөңгн.

* Фиорино — цецгин нерн.

* Тамбурино — Италин көгжмин нег зүснэ, үлгүрлхд: кеңкрҗ.

* Креветкүд — теңгсин үүрмг цаяхасин нег зүснэ.

* Краб — теңгсин цаяха.

ЃАРГ

Халх.

Буревестник шовуна туск дун (Орчулснь Сацхан Леонид)	3
Харцх шовуна туск дун (Орчулснь сацхан Леонид)	5
Мини интервьюс (Орчулснь Сацхан Леонид)	11
Италиин туск туульс (Орчулснь Буурла Николай)	
Пармас ирсн бичкдүд	31
Туннель	35
Хүрм	40
Экд туурмж	45
Урвагчин эк	54
Заһсчин герәсн	62
Джиованни яһж социалист болсна тускар	69
Көгшин Чекко боли терүнә көвүд	77
Италиин баһчуд	84
Пепе	88

А. М. ГОРЬКИЙ.

РАССКАЗЫ

(на калмыцком языке)

перевод на калмыцкий язык

Л. САНГАЕВА и Н. БУРУЛОВА.

Редактор Б. Сангаджиева.

Художник В. Мезенцев.

Художественный редактор Н. Будников.

Техн. редактор Я. Гайдаш.

Корректор Х. Бадмаева.

Калмыцкое государственное издательство,
г. Элиста, 1962 г.

Сдано в набор 2.XII-61 г. Подписано к печати 30.I-62 г.

Авт. л. 4,3. Уч.-изд. л. 4,4. Печ. л. 4,92.

Бумага 84×108¹/₃₂. Бум. л. 1,5. Тираж 500 экз.

Заказ № 7096. Цена 11 коп.

Краевая типография, г. Ставрополь, ул. Артема, 18.

Ч И К Л В Р

Халхс	Кедүдгч мөрт барлатань	Игж барлата	Игж умшхми
11	Келврин нери	Мини интервьюс республикин ко- рольмундин негнь	Мини интервьюс. Республикин ко- рольмундин негнь
18	Деерэс 13-ч мөрт	күүкд	күүкд күүнэ
36	Деерэс 17-ч мөрт	омаһинь	ораһинь
37	Дорас 14-ч мөрт	йурви	һурви
54	Дорас 4-ч мөрт	чицвртһэр	чинвртәһэр
90	Дорас 3-ч мөрт	Шавлр	Шалвр

Цена 11 коп.

P2
Г71
6461